

RING ÉVA

*„Lengyelországot
az anarchia tartja fenn?”*

(A nemesi köztársaság válságának anatómiája)

144. F. 125. 2. F.

Uta: T 500

[Handwritten signature]

ELTE EÖTVÖS KIADÓ • BUDAPEST, 2001

akik ennek nem tudják az okát. (...) A paraszt komor kinézetű, a bőre barna, majdnem fekete, arca sovány, szemei tompán csillognak, és kerülik mások tekintetét. Arcát szakállába rejtí; közepes termetű, inkább kicsi, mint nagy; mozgása lassú, nem lehet sietősre ösztönözni. Valamiféle általános apátia uralkodik rajta, ami az öröm és a bánat átérzésére egyaránt képtelennek mutatja. A saját szűk világának ismeretein kívül alkalmatlannak tűnik bármi más befogadására, állapota tehát leginkább az értelmi fogyatékosra hasonlít. Az ostor iránt, amellyel nógatják, és a jutalom iránt, amellyel kecsgetik, egyaránt érzéketlennek mutatkozik. A heves fájdalom fivöltést vált ki belőle, s úgy tűnik, ez az egyetlen érzelmi kitörés, amit megenged magának. Sosem ébred fel benne a kigyó természetes ösztöne, amellyel rátámad a rátaposó lábba, meg sem kíséri a menekülést az ütlegetés elől” – írja Hubert Vautrin visszaemlékezésében.⁴⁶⁴

A LENGYEL-LITVÁN ÁLLAMSZÖVETSÉG HANYATLÁSÁNAK KEZDETE

A *Rzeczpospolita* a XVIII. század elején 733 000 négyzetkilométernyi területével – mint már említettük – Európa legnagyobb államai közé tartozott, lakosságának lélekszáma (kb. 8 millió fő) alapján pedig Nagy-Britanniával volt egyenrangú. Ennek ellenére már régen nem tekintették nagyhatalomnak. Lengyelország ugyanis a XVII. század közepén sorozatos vereségeket szenvedett, és több mint 200 000 km² területet el is veszített.⁴⁶⁵ Nemzetközi jelentőségének megítélésénél azonban még ennél is súlyosabban esett latba az a tény, hogy szuverenitását szomszédai rendszeresen megsértették. A svéd-lengyel háborúban (1655–1660) már felmerült a *Rzeczpospolita* felosztásának, ti. a lengyel-litván realunió eltorlításának és keleti területein egy svéd protektorátum alatt álló litván-lengyel-ukrán unió létrehozásának a gondolata is. A nyugalom azonban az olivai béke megkötése után sem köszöntött be Lengyelországban. Tovább folyt a harc Oroszországgal, amelynek nemcsak jelentős területeket sikerült megszerzenie az andruszowoi békével, de a grzymultowski egyezményben már a lengyelországi ortodoxok fölötti védnökség jogát is kivívta magának.⁴⁶⁶ II. János Kázmérnak az a szándéka pedig, hogy visszaállítsa az utódnak az előző király életében történi (tehát vivente rege) választását, és eltörölje a liberum vetót, 1665–66-ban polgárháborút robbantott ki.⁴⁶⁷ Fordulópontnak azonban mégis Sobieski 1696-ban bekövetkezett hajléki felkeltése. Minden korábbinál hosszabb interregnum következett a francia és a szász jelöltet támogató konföderációk fegyveres küzdelmei miatt. A lengyel koronát végül a Habsburgok és Nagy Péter támogatását élvező II. Ágost szász választófejedelem szerezte meg, annak ellenére, hogy a franciák jelöltje, Conti herceg több szavazatot kapott a királyválasztó országgyűlésen. Ettől kezdve a Piastok trónjának sorsa minden alkalommal idegen fegyverek segítségével dőlt el. Az északi háború váltakozó hadizserenyésde 1704-ben a svédek jelöltjét, Stanisław I. eszechnyńskit juttatta trónra. 1706-ban II. Ágostnak az altranstádti szerződésben le is kellett mondania királyi címéről, de 1709-ben Nagy Péter poltavai győzelme után a szász választó ismét visszaszerezte lengyelországi hatalmát. Az északi háborúban a *Rzeczpospolita* lakói két táborra oszlottak:

⁴⁶⁵ Henryk Rutkowski, *Terytorium EHG II*, p. 199.

⁴⁶⁶ Emanuel Rosztorowski: *Polska w układzie sił politycznych Europy (Lengyelország és az európai politikai erőviszonyok)*. In: *Polska w epoce Oświecenia (Lengyelország a felvilágosodás korában)*, Warszawa, 1971, p. 42.

⁴⁶⁷ *Uo.*, p. 14–150.

II. Ágost és Stanisław Leszczyński egyaránt saját udvartartást rendezett be, s egy-egy külföldi – egymással ellenséges – szövetséges fegyveres erejére támaszkodva uralkodtak, akik a szemük előtt vívták harcukat a saját országukban.

Időközben a nemzetközi befolyását sikerrel növelő, s 1701-ben már a porosz királyi címet is megszerző I. Frigyes is egyre nagyobb figyelmet szentelt a lengyelországi eseményeknek. Az egymás ellen barcoló osztrák, porosz és orosz hadsereg a háború alatt rendszeresen megsértette a Köztársaság határait, az orosz katonaság pedig gyakran egyenesen ott telelt át, raktárakat és táborokat építve. Kihasználva az ország geopolitikai adottságait, az orosz katonaság 1738-ban és 1739-ben is Lengyelországon áthaladva közelítette meg a balkáni, 1748-ban pedig a német hadszínteret. A hétéves háború vége felé ismét téli garnizonokat és raktárakat állítottak fel, s itt várták meg a következő királyválasztást, ahol újból az orosz fegyverek döntöttek a trón sorsáról. Ez a tény nyilvánvalóvá tette Európa számára Lengyelország szuverenitásának névlegessé válását. A térségben kialakult erőviszonyok alapján a Köztársaságban a XVIII. század elején lényegében orosz protektorátus alakult ki, ami korlátlan beleszólást biztosított a mindenkor orosz cárnak Lengyelország belügyeibe.

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy a lengyel nemesi köztársaság bukásának okait keresve mindenképp a XVII–XVIII. századi térvesztésre kell magyarázatot találnunk. Az egyik, egyáltalán nem jelentéktelen tényező a cári abszolútizmus megerősödése, s Oroszország fokozatos aktivizálódása külpolitikai téren. A *Rzeczpospolita* jövője szempontjából azonban az jelentette a legnagyobb tragédiát, hogy pontosan ebben az időszakban esett szét a központi hatalom Lengyelországban. Ennek okai között első helyen az oligarchikus uralommal rendelkező nagycsaládok felemelkedését kell említenünk. Ez a 12–15 kiskirály önálló államként irányította főleg a keleti területen húzóerő összefüggő uradalmait. Jövedelmük elérte a királyi birtokokét. Saját követeket tartottak a külföldi udvarokban. Elsősorban az ő érdekeiknek felelt meg az a törökvés, amely a végrehajtó hatalom irányításának egyre nagyobb részét ruházta át arra az országgyűlésre, amely bármikor megbénítható volt a liberum veto alkalmazásával (egyetlen követ tiltakozása megbúsította a határozathozatalt). Az oligarchák partikuláris törökvései következtében a végrehajtó hatalom, majd a XVIII. századtól már a törvényhozó hatalom legfelsőbb szerve, a sejm is csaknem teljesen működésképtelenné vált. A folyamat III. Ágost uralkodása alatt tetőzött, amikor a legelső országgyűlés kivételével egyetlen másikat sem sikerült elfogadott határozattal befejezni.⁴⁶⁸ Az adóbevételek nagy része kézen-közön elfolyt. Robert Palmer már idézett becslése szerint Lengyelország Európában az utolsó helyen állt az egy főre jutó adóbevételek tekintetében, a kincstár éves bevételeinek összege Angliának a legsúlyosabbak közé számítottak délmet sem érte el.⁴⁶⁹ A jobbágyi terhek ugyanakkor a legsúlyosabbak közé számítottak Európában. Az oligarchák partikuláris törekvéseiből logikusan adódott az a felvetés, amelynek 1763-ban Teodor Wessel nyíltan is hangot adott. Szerinte Lengyelországot

köztársasággá kellett volna alakítani, király nélkül. Bizetelt 1792-ben Szechenyi Potocki fejlesztette tovább, aki a „Köztársasághoz megfelelő királyi házasság” előfeltételét és a „Lengyel Köztársaság Független és Egyesült Tartományainak” létrehozását sürgette. Az ún. republikánusok tehát nem a kialakult degenaráló felszámolására, hanem annak legalizálására törekedtek. A köznemesség viszont – felismerve a térség mögött húzóerő részrehajlást – nem támogatta ezt az elképzelést.⁴⁷⁰

A XIX. századi modernizáció sikerének előfeltétele a modern állam megerősödése volt. Európa nyugati részén ez a folyamat a XV–XVIII. század között játszódott le; párhuzamosan a lengyel állam meggyengülésével és felszámolásával.⁴⁷¹ Akkoriban, amikor a hatékony államapparátus megerősödése nélkül elképzelhetetlenek tűnt a fejlődés, Lengyelország közigazgatási rendszere és 24 000 fős állandó hadserege egyre anakronisztikusabb jelenségnek számított. A mánások egy része s a közbizonyosságban lakó emberek tömegei azonban ezt nem vették észre, mint ahogyan azt sem érzékelték, hogy Európa-szerte romlott Lengyelország megítélése; a törökök legyőzésénél szerzett győdemek emléke a távoli múltba veszett. Gúnyversék szóltak a „nevetséges Városlát”, röpíratok a lengyel barbárságról. Egy korabeli német közmondás szerint: „Könnyebb 30 000 lengyel fejet egyetlen kalap alá begyömöszölni, mint egyhangú határozatra bírni őket.”⁴⁷²

A politikai anarchia elmélyülésének okait elemézve ezért elsőgedhetetlennek tartjuk a törvényhozó és a végrehajtó hatalom működésében bekövetkezett változások bemutatását, hogy világosan lássuk: milyen feladatok tornyosultak a lengyel állam megreformálására törekedő politikusok előtt.

⁴⁶⁸ Rustworowski, i. m. p. 41–42.

⁴⁶⁹ A European Science Foundation által létrehozott, Jean-Philippe Genet és Wim Blockmans által irányított nemzetközi kutatócsoport publikációi és 1997-ben közzétett összefoglaló jelentése a modern állam legfontosabb sajátosságának azt tartja, hogy létezésének anyagi alapját az állam földrajzi határai között élő népesség egészére kiterjedő politikai hatalom által elfogadott nyilvános, minden lakost érintő költségvetés alkotja. Ennek az államnak a kialakulását a XV. századig vezetik vissza. A nyilvános költségvetés hiánya miatt a XVIII. századi abszolút monarchiákat azonban még nem tekintik valóban modern államoknak, amek ellenére, hogy közigazgatási reformjaik, adószisztemaik és jogi kompendiumaik már annak születését készítették elő. Pierre Bourdieu, *De la Maison du roi à la raison de l'État. Un modèle de la genèse du champ bureaucratique* (A királyi háztól az államtérdekig. A birokrácia születésének egy modellje). In: *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, dir. Pierre Bourdieu. *Genèse de l'État moderne (A modern állam születése)* (FES) 118. juin 1997.; J.-P. Genet et G. Lottes, *L'État moderne et les États, XIIIe-XVIIIe siècles (A modern állam és az államok, XIII–XVIII. század)*. Paris, Publications de la Sorbonne, Histoire moderne, no. 36, 1996.; W. Reinhard, *Les Elites du pouvoir et de la construction de l'État en Europe (A hatalmi elit és az állam kiépítése Európában)*, Paris 1996.; J. Coleman, *L'individu dans la théorie politique et dans la pratique (Az egyén a politika elméletében és a gyakorlatban)*, Paris, 1996.; R. Bonney, *Systèmes économiques et finances publiques (Gazdasági rendszerek és nyilvános pénzügyek)*, Paris, 1996.

⁴⁷² Fabre, i. m. p. 40.

⁴⁶⁸ Szokolay, i. m. p. 71.

⁴⁶⁹ Robert Palmer, *The Age of Democratic Revolution (A political history of Europe and America, 1760–1800)*, I. p. 155.

A törvényhozó és a végrehajtó hatalom gyakorlása Lengyelországban az I. felosztás előtt

A KIRÁLY JOGKÖRE

A Piastok korában a nemzetségi öröklési elv érvényesült Lengyelországban, tehát a trónutódlást már a középkorban sem a primogenitúra szabályozta. A Jagello-dinasztia hatalomra jutása óta létezett a Köztársaságban a királyválasztás gyakorlata, ám az uralkodóház kihalásáig az utód személyéről még az előd életében (viven te rege) döntöttek. 1573-tól az új uralkodót már csak elődének halálát követően lehetett megválasztani, hogy a trón birtokosa hatalmával élve ne befolyásolhassa az eredményt. Ettől kezdve tekintették a királyt az első rendnek, kifejezésre juttatva ezzel, hogy nem a nemesség főlt, csupán a rendi hierarchia csúcsán áll. Ezzel egyidejűleg alaposan megnyirbálták a hatalmát is. A király nevezte ki legfontosabb tisztségviselőit, de felelősség terhelt az országgyűlés előtt. 1775 után már minden esetben csak a szejm által jelölt személyek közül választhatott, a felelősség mégis tovább terhelte egészen az 1791-es alkotmány életbelépéséig. A gyakorlatban azonban ezt követően is érvényben maradt, a szejm kötelezhette a királyt, hogy cselekedeteiről a diétán nyilvánosan adjon számot.

A lengyel törvények szerint a trón birtokosának vérrokonában kellett állnia a Piast-dinasztiával, ettől azonban a XVII. század közepe után többször eltértek az ún. „nemzeti uralkodók”, pl. Wiśniowiecki, Sobieski, Poniatowski megválasztásakor. Elvben a nemeseknek minden külső befolyás nélkül, szabad akaratukból kellett volna voksolniuk az uralkodó személyére a primás által összehívott királyválasztó országgyűlésen, amelyet 1573 után mindig Varsóban tartottak. A választás szabadságának megőrzése érdekében idegenek csak a primás engedélyével tartózkodhattak a tanácskozás színhelyének közelében, meghatározott helyen. A királyválasztó országgyűlésen minden nemes személyesen vehetett részt, 1669-től azonban a nem katolikusoktól már megvonták ezt a jogot. A királyválasztásnál követendő eljárást törvényes előírások nem szabályozták.⁴⁷³ A kialakult gyakorlat szerint a primás által összehívott előkészítő országgyűlésen, az ún. szejm konvokáciján a nemesek különböző csoportjai fegyveresen – a mánások többnyire magyar és szlovák hajdúkból álló magánhadseregekkel – vonultak fel, s a liberum veto gyakorlását megelőzendő, azonnal konföderációkba tömörültek saját jelöltjük támogatására. Az előkészítő országgyűlésen az egyes pártok megnevezték jelöltjeiket. Ezt követően hívta össze a primás a királyválasztó diétát, az ún. szejm elekejnynt, ahol a lengyel trónra pályázó uralkodók követit hallgatták meg.⁴⁷⁴ A királyválasztó országgyűlésen általában 30 000-100 000 fős tömeg jelent meg. A korabeli közvélemény szerint: „Aki képes az összes nagyoknak megfizetni az évdíjakát, melyeket kívánnak, az a lengyelek ura, addig – amíg fizet.” A nemesség tehát elvárta a különböző jelöltektől, hogy lengyelországi párthíveik szavazatait bőségesen

honorálja. („Az idegen arany gurulását” öröklötték meg Jan Matejko, a híres lengyel romantikus festő *Lengyelország bukása* c. allegorikus festményén is.)⁴⁷⁵ A nemesség igyekezett a külföldi dinasztiák tagjait támogatni, azt remélve, hogy ők kikerültek a klientúra hiányában nem fenyegethetik a rendi előjogokat. A városok véleménye nem sokat számított, azt csak akkor kérték ki, ha a különböző jelöltekre leadott szavazatok száma egyenlő lett. A választás eredményét a Korona nagymarsallja hirdette ki, a primás pedig királlyá nyilvánította a megválasztott személyt. Az ellenzék, ha ez még nem értett egyet, azonnal kihirdette saját jelöltjének győzelmét, majd a két tábor fegyveresen megütközött. 1573 után kilenc királyválasztásból négy esetben ez történt. A győztes aláírták a választási feltételeket (*pacta conventa*), amelyekben rendelték kötelezték arra, hogy a hadsereget a saját költségén tartsa fenn, hódítsa vissza az elveszített tartományokat, védje meg a katolikus hit uralmát és a Köztársaság „szabadságát” (i. a rendi előjogokat).⁴⁷⁶ A megválasztott uralkodónak a Krakóban összehívott ún. szejm koronáciján esküvel kellett köteleznie magát ígéreteinek megtartására. Miután a primás megkoronázta, a király kihirdette a választást megelőzően elfogadott országgyűlési határozatokat, amelyek így törvényerőre emelkedtek.⁴⁷⁷

Az uralkodó 1496 óta nem vehetett ki adót, nem hozhatott törvényt, nem üzenhetett hadat, és nem köthetett békét a szejm beleegyezése nélkül. Az országgyűlést azonban továbbra is ő hívta össze, és ő osztotta fel, a törvényhozásban vétőjoga volt, s az elfogadott törvényt az ő neve alatt hirdették ki. Rendjeleket adományozhatott, fogadhatta a külföldi követeket. Az igazságszolgáltatásban eskély szerepet játszott, mert a Törvényszék ülnökeit a szejmiek választották. Az uralkodó csak az országgyűlési bíróság és a városi törvényszék munkájában vett részt, kegyelmet azonban nem gyakorolhatott, és amnesztiát sem adhatott. 1573-ban, amikor Valois Henrik kihirdette az ún. *Articuli Henriciani*t, beleegyezett abba, hogy a lengyel királyt a jövőben szabadon választják, a trón ne legyen örökletes, az uralkodó a szejm beleegyezése nélkül ne köthessen házasságot, a nemesi felkelést ne hívhassa össze, és nem küldhesse külföldre. Alattvalót felruházta az ellenállás jogával arra az esetre, ha ő vagy utódai megszegik ígéretüket. Az 1592-es ún. inkvizíciós szejmen III. Zsigmondot a rendek pl. beszámoltatták a Habsburgokkal folytatott titkos tárgyalásairól, s büntetésül megtiltották neki, hogy beleegyezésük nélkül Svédországba utazzon, ahol ő volt a trón várományosa.⁴⁷⁸ 1607-ben már azt is kimondta a szejm, hogy szükség esetén az uralkodó leváltható, erre a lépésre azonban végül soha nem került sor. 1631-ben a lengyel diéta úgy rendelkezett, hogy a király nem szereshet birtokokat saját maga, ill. családja számára. Korábban is előfordult, hogy korlátozták az uralkodó utazásainak időtartamát, 1641-ben azonban kifejezetten megtiltották, hogy külföldre távozzon.⁴⁷⁹

Az uralkodó a királyi birtokokból tartotta fenn magát és hivatalnokait. Mivel az állami adókat általában rövid időre, legtöbbször egy évre előre szavazták meg, bevétel-

⁴⁷³ Höppe, i. m. p. 133.

⁴⁷⁴ Uo.

⁴⁷⁵ *Historia ustroju i prawa polskiego*, i. m. p. 217.

⁴⁷⁶ Szokolay, i. m. p. 54.

⁴⁷⁷ Uo. p. 215.

⁴⁷³ Höppe, i. m. p. 119-145.

⁴⁷⁴ *Historia ustroju i prawa polskiego*, i. m. p. 216.

elég bizonytalanok voltak, közöttük a legnagyobb tételt a pénzverdékből származó jövedelem, a kamarai birtokokról befolyt adók vagy azok bérleti díja, a telekadók, a sóbányák jövedelme, a városok adója és a zsidók túrelmi taxája jelentette.⁴⁸⁹ A XVII. században új adónemek is megjelentek: az iparizési adó, az italmérsi adó (sör, bor, pálinka eladása után) s a hadsereg ellátására szolgáló adó, amellyel a katonaság elszállásolását lehetett megváltani.⁴⁹¹ Az elzátogatított királyi birtokok visszaszerzését 1504 óta rendületlenül követelte a köznemesség. Kezdetben ez az ún. egzekúciós mozgalom nem sok sikerrel büszkélkedhetett. 1588-ban azonban sikerült kompromisszumot kötni a zálogbirtokokat kézben tartó nagybirtokosokkal, hogy négy generáció után a fekvő jószágok visszaszállnak a királyra. Litvániában ellenben nem volt egzekúciós mozgalom, mert a nagybirtokosok csak ezzel a feltétellel voltak hajlandók aláírni a lublini uniót.⁴⁹²

A LENGYEL RENDI ORSZÁGGYŰLÉS, A SZEJM

A törvényhozó hatalom gyakorlásában viszonylag szerény szerep jutott az országgyűlés felsőházának, a szenátusnak, amely a korábbi királyi tanács feladatait vette át. Az 1569 óta 139 főből álló testületben a legfontosabb tisztviselők ültek, akik nem változtathatták vagy vétőzhatták meg az alsóház döntését, s nem volt törvénykezdeményezősi joguk sem. A szenátus elnöki tisztségét a primás (együttal gnieznoi érsek) töltötte be, tagjai a római katolikus püspökök, a vajdaságokat képviselő vajdák, ill. a megyéket képviselő várnagyok (castellanus), továbbá a legfőbb miniszterek közül kerültek ki. A szenátorokat élethossziglan nevezte ki a király. Egyszerre csak egy olyan tisztséget viselhettek, amely feljogosította őket a szenátusi tagságra. A vajdaktól, várnagyoktól elvárták, hogy annak a közigazgatási egységnek a területén éljenek, amelyet a szenátusban képviselnek. A szenátorok a szejm ülésétől függetlenül is összegyűlhetnek, hiszen határozathozatali joguk nem volt. A testület ülésén nem élhettek a liberum veto-val sem, tehát többségi szavazással döntöttek.

Az országgyűlés alsóházában, a „követek házában” tanácskoztak a követek, akiket az egyes vajdasági, illetve megyei, járási közgyűlések, a szejmíkek delegáltak rendszerint kötelező utasítással. Számuk körülbelül 170 fő lehetett. A pontos számot azért nem lehet megmondani, mert a Porosz Királyságnak jogában állt annyi követet küldeni, ahányat csak akart, szavazata azonban csak egy volt. A vitában a követek mellett mások is részt vehettek, hozzászólhattak, szavazati joggal viszont csak a követek rendelkeztek. Az alsóház ülését a követmarsall irányította, akit minden alkalommal külön választottak: 1673 óta felváltva, a nagy-lengyelországi, kis-lengyelországi és litvániai követek közül. A marsallnak kellett felügyelnie a rendre. Az országgyűlés színhelyén és közelében tilos volt a párbaj. A követek félbeszakíthatták a tárgyalásokat, ha a törvény által előírt hat hét alatt nem sikerült határozatot elfogadniuk. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy nem járultak hozzá az országgyűlés tanácskozásainak meghosszab-

bitásához. 1652-ben fordult elő először, hogy egy követ élt ezzel a joggal. 1669-ben került sor először a liberum veto alkalmazására, vagyis a hat hét lejártát megelőzően a követ félbeszakította a tanácskozást. A liberum veto enyhébb formáját alkalmazták a résztvevők, amikor limitálták a szejmet, vagyis félfgglesztették a tárgyalásokat, amíg egy vitatott kérdésben nem sikerült egyezsége jutni. A szejm félbeszakítása, illetve idő előtti megszakítása a gyakorlatban azt jelentette, hogy a korábban elfogadott határozatok is érvénytelenné váltak. Az 1573–1763 között eltelt 190 év alatt kb. 150 esetben élt össze a szejm, s 53 esetben határozat elfogadása nélkül ért véget, vagy megszakadt. 1736–1763 között mindössze egyetlen országgyűlést sikerült eredményesen befejezni. Ennek ellenére csak 1768-ban szabályozták először, hogy milyen esetekben alkalmazható az országgyűlésen a liberum veto.⁴⁹³

KONFÖDERÁCIÓK

Az elvetett javaslatot a követek konföderáció, tí. egy közös cél megvalósítására irányuló fegyveres szövetség, létesítésével próbálhatták meg elfogadtatni. A szövetség élén választott marsall állt. Tagjai önként csatlakoztak a rendszerint egy vajdaságból kiinduló mozgalomhoz, hűségeskütt tettek, és többségi szavazással döntöttek célkitűzéseikről. A konföderációk eredetileg a törvényhozó hatalom gyakorlásának szabályozásában mutatkozó hiányosságokat próbálták kiküszöbölni, különösen interregnum idején, lehetővé téve a többségi akarat érvényesülését. Lényegében a közvetlen demokráciának gyakorlásának lehetőségét biztosították a nemesség számára. A XVII. század közepétől azonban a mágnások és klienseik partikuláris törekvéseit kezdték szolgálni, s a központi hatalom elleni lázadás hatásos eszközei lettek. A király által el nem ismert, „ellenzéki konföderációkat” egy, a Pest melletti Rákos mezőre utaló névvel illették (rokosz). „Generális konföderációról” beszéltek, ha a szövetségnek a Korona egész területén vagy Litvánia minden közigazgatási egységében voltak hívei. A konföderáció tagjai saját marsallt és tanácsosokat választottak, adót vetettek ki, külön bíróságokat állítottak fel. A konföderációk létrehozását csak 1717-ben, II. Ágost hatalmának csúcspontján sikerült megtiltani, a magánhadseregek betiltásával egy időben. A valóságban azonban ennek az intézkedésnek nem sikerült érvényt szerezni.⁴⁹⁴

A SZEJMIKÉK

A rendi anarchia igazi bázisai azonban a helyi közigazgatást irányító vajdasági és megyei közgyűlések, a szejmíkek lettek. 1569 után a Köztársaságban 70 szejmik volt, amelynek hatásköre rendszerint egy közigazgatási egységre (vajdaságra, megyére vagy járásra) terjedt ki. A szejmíkek különböző célból ültek össze, általában a király felszólítására. Az összehívás céljának megfelelően az üléseket eltérő módon nevezték. Így voltak követválasztó (poselski), beszámoltató (relacyjny), ülnökválasztó (deputacki), bíróválasztó (elekcjny) és gazdasági (gospodarski) szejmíkek. A XVII. század közepéig működtek az egy-egy tartomány nemességét összefogó ún. generális

⁴⁸⁹ Hojpe, i. m. p. 150.

⁴⁹⁰ *Historia ustroju i prawa polskiego*, i. m. p. 236.

⁴⁹¹ Uo. p. 235.

⁴⁹³ Uo. p. 223.

⁴⁹⁴ Uo. p. 226.

szejmikek is. Ezek közül azonban csak a porosz tartománygyűlés élt túl a XVII. századot. Emeltesre méltó sajátossága az volt, hogy saját szenátust is választott, alsóházában külön tanácskoztak a nemesi és a városi követek. Másutt a városok legfelsőbb megfigyelővel képviseltették magukat, küldötteik azonban nem nyílváníthattak véleményt. Az üléseken általában a helyi birtokosok fegyveres híbérescikkkel együtt jelentek meg, mert a porosz generális szejmikek kivéve egyetlen másik közgyűlésnek volt házaszánya, máshol tehát a résztvevők száma sem volt pontosan meghatározva. Elyben csak a helyi nemeseket illette meg a fejenkénti részvétel joga, gyakran azonban más vajdaságok birtokosai is megjelentek a közgyűlésen, s a vitába is bekapcsolódtak. A tanácskozás legtöbbször lengyelül folyt, még Litvániában is, az ukrán, belorusz és orosz területeken azonban a XVIII. században sem volt ritka, hogy a résztvevők oroszul beszéltek, s a jegyzőkönyvet, ill. határozatot is oroszul fogalmazták meg.⁴⁸⁵ Eredetileg a szejmikeken volt szokásban a liberum veto alkalmazása annak érdekében, hogy egyhangú határozatot fogadjanak el. Az országgyűlési követeket és a Törvényszék ülnökeit választó (poselski, deputacki) szejmikek azonban többségi szavazást alkalmaztak. Amikor rendszeressé vált, hogy a rendi országgyűlés határozat elfogadása nélkül ért véget, vagy üléseit félbeszakították, a király felhívása alapján az adókvétésre, a katonaiállásra vonatkozó rendeleteket a szejmikeknek kellett meghozniuk és kihirdetniük. Mivel valamilyen módon meg kellett teremteni a határozathozatali feltételeit, a litvániai közgyűléseken a XVII. század második felében szokássá vált a többségi szavazás alkalmazása minden ügyben. Példájukat később a Korona területén működő szejmikek közül is sokan követték, másutt ragaszkodtak a liberum veto gyakorlásához. A szejmikek tevékenysége ezért nagy regionális különbségeket mutatott, annak megfelelően, hogy milyen közigazgatási egység területén működtek (vajdaság, megye, járás), és milyen szavazási gyakorlatot folytattak.⁴⁸⁶ Az egyes szejmikek súlyát, tekintélyét leginkább a közgyűlés összehívásának ideje mutatta. Minél fontosabb volt az adott szejmik, ülését annál rövidebb idő választotta el az országgyűlés összehívásának napjától.

A szejmikek a XVII. század közepétől 1717-ig terjedő időszakban éltek fénykorukat. Az orosz–lengyel, svéd–lengyel háborúkban s a különböző királyellenes konföderációk küzdelmeinek korában a szejmik tevékenysége megbénult, s a közbiztonság megteremtése, a lakosság védelme, a járványok következményeinek elhárítása a helyi közigazgatásra hárult, ami megnövelte a közgyűlés fontosságát. A rendkívüli helyzetre való tekintettel szokássá vált, hogy a szejmikek a királyi jogkörök egy részét is gyakorolni kezdték: sorozást rendeltek el, adót vetettek ki, sőt szejmik kormányt neveztek ki. Ez a helyzet a zavarok elmúltával sem változott, mert a nemesség a liberum veto gyakorlásának jogához ragaszkodott.⁴⁸⁷ Rendszeressé vált, hogy a szejmikek lényegesen magasabb adót vetettek ki, mint amit az országgyűlés elrendelt, s a többlet főként saját kormányaik rendelkeztek. A kiállítandó katonaság létszámát is megemelték, s egy részükből saját alakulatokat szerveztek. A mágnások oligarchikus hatalmának kitelje-

sedésével párhuzamosan a szejmikek, a konföderációkhoz hasonlóan, egyre inkább a partikuláris hatalmi törekvéseket kezdték szolgálni. Annak ellenére, hogy királyi engedély nélkül nem ülhetek volna össze, a helyi nemesség a következő ülés időpontjátuk kijelölésével el tudta érni, hogy a közgyűlést az uralkodó akarata ellenére is megtartsák. 1717-ben, a nevezetes „néma szejmen”⁴⁸⁸ ugyan II. Ágost el tudta érni, hogy a magánhadseregek tartását, a szejmikek ülésének előre kijelölését, a szejmik kormányok alakítását megtiltsák, a törvény életbeléptetéséhez azonban már nem volt elegendő ereje.⁴⁸⁹ Az „arany szabadság” gyakorlati érvényesítését, a lengyel államrendszer működését korlátozó korabeli képek egyik kedvence témájává ezért a mágnások magánhadseregeikről összezsapásuktól hangos gyűlések váltak, amelyeket rendszerint templomokban és egyházi intézményekben tartottak meg. A *Szejmik a templomban* c. XVII. századi rézképe pl. azt a jelenetet ábrázolja, amikor a mélységesen katolikus lengyel nemesség a templom szent falai között kardot ragadva, erőszakkal próbálják kicsikarni a nekik kedvezőtlen döntést. A kardesapások néhol máig is látható nyomai a köveken azt bizonyítják, hogy a művész által megörökített jelenet nem a képzelet szüleménye volt.⁴⁹⁰ A XVIII. század végének híres festője, a francia származású Jan Piotr Norblin a szejmikeket bemutató sorozatában (*Kisvárosi szejmik*) valóságos polgárháborús jeleneteket ábrázol: 1680 száz fő részvételével folytatott fegyveres összezsapásokat, felgyújtott városokat.⁴⁹¹

A VÉGREHAJTÓ HATALOM

A Köztársaság öt legfontosabb tisztségét azok az ún. „miniszterek” viselték, akiket a király vezényletű fogva automatikusan a szenátus tagjaivá váltak. Közéjük tartozott a nagymarsall (mareschalus), az udvari marsall (mareschalus curiae), a kancellár (cancellarius), az alkancellár (vicecancellarius) és a kincstárnok (podskarbi-treasurarius). Ez a hierarchia a XIV–XV. században alakult ki a Lengyel Királyságban, 1385-től pedig a lublini unió értelmében ugyanezen tisztségviselőket Litvániában is kineveztek. Ettől kezdve megkülönböztették a Korona és Litvánia nagymarsallját, kancellárját, kincstárnokát stb. A fő hivatalnokokat az uralkodó életösszignit nevezte ki. Ez a gyakorlat egyes feltételezések szerint Nagy Lajos uralkodása alatt honosodott meg.⁴⁹² Lengyelországban, majd Litvániában is bevezették. Annak ellenére, hogy ezt a kinevezési rendszert rengeteg bírálat érte, mert a tisztség viselőjét akkor nem lehetett leváltani (legfeljebb egy új, általa is elfogadott hivatalba áthelyezni), ha nyilvánvaló ártulást követett el, megváltoztatni a lengyel nemesi köztársaság végleges felállításáig nem sikerült. A központi hivatalok legfontosabb méltóságait ugyanakkor el lehetett adni. Legtöbbször maga az uralkodó bocsátotta át a megüresedett tisztséget, de a kinevezett szenátor is tovább adhatta élte tartamára a megszerzett hivatalt, igaz ebben a királynak is bele kellett egyeznie. Az a gyakorlat, hogy a polgári és katonai funkciók

⁴⁸⁵ Kriegseisen, i. m. p. 15–46.

⁴⁸⁶ *Historia ustroju i prawa polskiego*, i. m. p. 223–224.

⁴⁸⁷ Uo. p. 231–241.

⁴⁸⁸ Azért kapta a szejmik a „néma” nevet, mert az ellenzék az uralkodó javaslatáról nem nyitott úlját.

⁴⁸⁹ *Historia ustroju i prawa polskiego*, i. m. p. 225.

⁴⁹⁰ Uo. p. 199., 74.

⁴⁹¹ Uo. p. 187.

⁴⁹² *Historia ustroju i prawa polskiego*, i. m. p. 109.

nagy részét áruba bocsájtották, a XVI. században, francia hatásra alakult ki a Köztársaságban. Valószínűleg hozzájárult ehhez az uralkodó állandó pénzzavara, amelyen így próbált segíteni.⁴⁹³

A nagymarsall 1358-ban vált a legfontosabb tisztségviselővé Lengyelországban. A király melletti miniszter feladatát töltötte be, közvetített a rendek és az uralkodó között. Az udvar tartózkodási helyén ő gondoskodott a rendfenntartásról, a köztisztaságról, szabályozta az árakat, ítélkezett a rendbontók felett. A szejm tanácskozását megelőzően rendeleteket adott ki az országgyűlés tevékenysége zavartalanságának biztosítására. A nagymarsall fogadta a külföldi követeket, meghallgatta őket, gondoskodott elhelyezésükről. Követte az uralkodót mindenhol, távollétében a király székhelyén az udvari marsall helyettesítette.⁴⁹⁴ A lengyel és litván udvari marsallok az udvartartást felügyelték, önállóan csak akkor cselekedhettek, ha uruk távol volt.⁴⁹⁵

A kancellárok – Európa más országaihoz hasonlóan – a kül- és belügyekkel foglalkoztak, őrizték a pecsétet. 1504 óta törvényességi felügyeletet is elláttak, nekik kellett figyelniük arra, hogy a kihirdetendő törvények ne ütközzenek más hatályos jogszabályba. Tisztségük ezért rendkívül lényeges volt a rendek számára, ez megmutatkozott abban is, hogy a kancellárokat az uralkodó a szejm javaslata alapján nevezte ki 1775-ig, azt követően pedig az Állandó Tanács. A Korona és Litvánia területén egyaránt az volt a szokás, hogy a kancellár és az alkancellár közül az egyik világi, a másik egyházi személy volt. Mindig a kancellár beszélt az uralkodó helyett, ő szólt a külföldi követekhez. A kancellár megfogalmazásában ismerték meg az országgyűlés tagjai az uralkodói javaslatokat, ő foglalta írásba a határozatokat, amelynek kihirdetéséről az uralkodó nevében szintén ő gondoskodott. Munkája ezért nagy szakértelmet, diplomáciai érzéket és széles körű jogi ismereteket követelt. A kihocsájtott okleveleket bejegyezték a kancellárián vezetett könyvekbe (metryka koronna, metryka litewska). Külpolitikai szempontból munkamegosztás alakult ki az európai ügyekkel foglalkozó lengyel kancellár és az orosz kapcsolatokat irányító litván kancellár között.⁴⁹⁶

A kincstárnok felügyelte az állami pénzügyeket, a pénzkiadást, s ő fizette a hadsereget. Helyettese, az udvari kincstárnok (vicethesaurarius) a királyi család és az udvartartás kiadásait felügyelte. Ő azonban nem volt tagja a szenátusnak, csak 1775 után került a szenátorok közé. Ellentétben a marsallokkal és kancellárokkal, a kincstárnokok 1775-ig nem kaptak fizetést, még az írnokaikat is a saját zsebükből kellett fizetniük. E gyakorlat mögött bevallottan az a felismerés húzódott, hogy a kincstárnokok a saját zsebükre is dolgoztak. Igaz, a szejm előtt el kellett számolniuk a bevételekkel és kiadásokkal, a számlaadást azonban nem vették túlságosan szigorúan. A korrupcióval kapcsolatos hiedelmeket alátámasztotta az a tény is, hogy a kincstárnokok kivétel nélkül nagy vagyontokat szereztek tevékenységük alatt.⁴⁹⁷

A kincstárnokok fenntartása alá tartozó intézmények szervezeti szempontból sokat változtak a XVI. században. A pénzügyi reformokat még Öreg Zsigmond indította el, felesége, Bona Sforza hatására. Az újonnan kinevezett itáliai kincstárnokok, a Bonerek (később az első lengyelországi bankházak megalapítói), új pénzügyi-összevetteli rendszert vezettek be. Különválasztották a királyi birtokokat kezelő Udvari Kamarát az Általános Udvari Kamarától, ami a közpénzeket, adóbevételeket kezelte. A szoldos hadsereg fenntartására szolgáló kamara is önállósodott, ez lett a *Skarb Rawski* (Rowi Kamara). 1569-ig a tartományok (Porosz Királyság, Mazóvia stb.) pénzügyi helyi kamarák intézték, a lublini unió elfogadását követően azonban csak a litván kamara maradt fenn. A rendi partikularizmus felerősödésével azután újra többször került a pénzügyi rendszer decentralizációja. Az országgyűlések eredménytelenné vált kísérletére – mint már említettük – oda vezetett, hogy az adók egy részét a vajdaságok, ill. megyék visszatartották.⁴⁹⁸

A szakmai hozzáértés szerepének növekedéséről, a formális bürokrácia kialakulásáról, amely Max Weber szerint a modern állam legfontosabb sajátossága, még beszélhetünk lehetett beszélni a hadügyekkel kapcsolatban. A katonaság főparancsnoka a XV. század óta, esch hatásra, a hetman volt (dux exercituum). 1527-ben nevezték ki először a Korona nagyhetmanját (hetman wielki koronny), s hamarosan megjelent a nagyhetmani méltóság Litvániában is (hetman wielki litewski). Tekintettel a katonai főparancsnok feladatainak fontosságára, személyéről az országgyűlés döntött: a király a szejm jelöltjét nevezte ki. Helyettese a „mezői hetman” (hetman polny-campiestry campestris) volt, s ha mindketten távol voltak (pl. fogságba estek), a király köztudatosan regimentariust bízhatott meg a katonaság irányításával. Bár a hetmanok 1581-ig nem voltak tagjai a szenátusnak (attól kezdve számítottak a hatodik miniszternek), részt vettek annak ülésein, és széles körű hatalommal rendelkeztek. Saját rendtartásuk (artikuly hetmańskie), háború idején halálos ítéleteket hozhattak, előléptethettek katonákat, és nemesi címet is adományozhattak a harcokban kitűnteknek. Saját követeket tarthattak Isztambulban, Bahesiszerájban, Jászvásáron (Jasi) és Bukarestben, ami lehetővé tette számukra, hogy befolyásolják a *Rzeczpospolita* külpolitikáját. Nagy mértékben gyakoroltak ugyanakkor a belpolitikai helyzet alakulására is, mivel a hadjáratok idején a nemesi felkelés tagjai nem veszítették el hivatali tisztségüket. Annál köztudottabb, hogy e széles körű hatalom birtokosait 1581 óta élethossziglan nevezték ki, ami nem tett túlságosan jót az ország védelmi képességének. Gyakran 75 év feletti személyek irányították a hadsereget, akik már lóra ülni sem tudtak. A hetmani tisztséget mindig mágnás töltötte be, a választásnál nem volt feltétel a szakmai alkalmasság, hatalmas vagyonuk és széles körű hatalmuk birtokában a hetmanok rendszerint a király ellenes irányításúak számítottak, s a hadsereget gyakran használták fel arra, hogy nyomatást gyakoroljanak a szejmre, vagy éppen magánjellegű sérebmeket intéztek el a katonaság javára vel. Ezt megkönnyítette, hogy 1717-ig még hűségesküre sem kötelezték őket, s a hetmanoknak egyéb funkcióikról (pl. vajda) sem kellett lemondaniuk. Élethossziglani kinevezésük és a hűségeskü hiánya állandó viták forrása volt a szejmekben. A mágnások

⁴⁹³ Uo. p. 228–229.

⁴⁹⁴ Uo. p. 226–227.; Góralski, i. m. p. 74–81.

⁴⁹⁵ Uo.

⁴⁹⁶ Uo., p. 81–95.; *Historia ustroju i prawa polskiego*, i. m. p. 227.

⁴⁹⁷ Uo.; Góralski, i. m. p. 98–105.

⁴⁹⁸ Władysław Palucki, *Skarbowosc (állami pénzügyi szervezet)*. In: EHO II. p. 272–276.

oligarchikus hatalmának kiépülését követően a rivális pártoknak rendszeresen sikerült megakadályozni a hetman megválasztását. Ezt tették a Potockiak is, akiknek köszönhetően 1726-1736 között a lengyel és litván hadseregek egyáltalán nem voltak főparancsnokai (közben pedig lezajlott a lengyel örökösödési háború). 1764-ig a hetmanok ellenőrzését és alávetését a központi hatalomnak sem sikerült megoldani, csak ettől kezdve lettek tagjai a Korona, III. Litvánia Katonai Bizottságának. Ebben nem nagyon akartak belemenyugodni, végül 1775-ben úgy sikerült őket alárendelni az Állandó Bizottságnak, hogy a hetmanok által tervezett puccs megakadályozása érdekében Szaniszló Ágost király magához vonta a tisztek kinevezésének jogát.⁴⁹⁹ Bizonyára nem véletlen azonban, hogy az 1775 utáni reformokat és az 1791. május 3-i lengyel alkotmányt megalkotó tartowicei konföderációban a régi mánásaládokból származó hetmanok kiemelkedő szerepet játszottak. Közülük hárman akasztófán végezték: áldozatul estek az 1794 áprilisában felkelt varsói és vilnai lakosság dühének.⁵⁰⁰

A központi hivatalok azon tisztségviselői között, akik nem voltak tagjai a szenátusnak, a rangsorban első helyen a főtitkárok (secretarii maiores) álltak. 1764-ig ezt a tisztséget kizárólag egyházi személyek viselték a Korona területén és Litvániában egyaránt. A kancellárral működtek együtt, annak távollétében helyettesíthették is, de a királyi peccsétet sosem használhatták. A titkos diplomáciai levelezés lebonyolítása volt a feladatuk, ezért a külügyekben ők is rendkívüli jártassággal rendelkeztek. Ők olvasták fel a szentimben az uralkodó leveleit, az elfogadott határozatokat s a koronázó országgyűlésen a királyi hittevelben (pacta conventa) foglaltakat.

Nem tartoztak a szenátorok közé a referendáriusok sem, akik a királyi bíróságok tevékenységét irányították a XVI. század óta, a testület ülésén azonban tanácskozási joggal részt vehettek. A Korona és Litvánia területén két-két referendáriust, egy világit joggal részt vehettek. A Korona és Litvánia területén két-két referendáriust, egy világit és egy egyházit neveztek ki, akik elsősorban a királyi birtokok jobbágyainak panaszait, perét vizsgálták ki. Tagjai voltak azoknak az ítélőtábláknak, amelyek a király és a szenátorok jelenlétében ítélezhettek (sądy asesorskie, relacyjne), az országgyűlési bíróságnak stb. A XVIII. század második felében a referendáriusok közül neveztek ki az Állandó Tanács és annak Külügyi Kabinete titkárait, mivel ezeken a posztokon a jogi szakismeret nélkülözhetetlen volt.⁵⁰¹

A HELYI KÖZIGAZGATÁS

A helyi közigazgatási egységeket megyéknek (ziemia)⁵⁰² hívták, amelyek valószínűleg frank hatásra, német közvetítéssel jöttek létre. Élükön a vajdák (palatinus) álltak, őket a megyék központjában található királyi várakat felügyelő várnagyok (kasztelan--castellanus) helyettesítették. Később a járások élén álló megyei tisztségviselőket, akik rendszerint legalább négyen voltak, kezdték várnagynak nevezni.⁵⁰³ Ott, ahol a vajdák

megszervezték saját hivatalukat, idővel magát a közigazgatási egységet is vajdaságnak (województwo) hívták, másutt megmaradt a megye elnevezés. Kiterjedt hatalmuk birtokában a vajdák fontos szerepet játszottak a feudális széttagoltság idején. Ezért a részfeldelemlések egységesítését és az egyes tartományokban a lengyel jog átvételét követően a királyok megfosztották a vajdákat hatalmuk nagy részétől, s azt az áltáljuk kinevezett sztarosztákra ruházták át. A szenátusban a király által kinevezett vajdák és várnagyok azt a közigazgatási egységet képviselték, ahol laktak. A vajdák a megyei nemzeti tanács élén álltak, elnökei voltak a bíróságnak, ahová a megyei bíróságtól, illetve várbíróságtól lehetett fellebbezni. E megyei bíróságok azonban csak nagyon ritkán ültek össze, a XVII. században helyenként már évtizedekig szüneteltették működésüket. A vajdák menedékjogot adhattak azoknak, akiket a király által kinevezett sztaroszták üldöztek. Felügyelték a súlyokat, mértékeket és árakat, a helyben élő zsidó hitközségeket, a városokat, lakóikra iparüzési adót vehettek ki. A várnagyok (castellanus) jogkörének nagy része is átszállt a XV. században a sztarosztákra, egyedül a megyei katonaság (a magyarországi megyei bandériumokhoz hasonló alakulatok) felügyeletében játszottak még szerepet.⁵⁰⁴

A XVI. század elején az egyes tartományok élén álló generális sztarosztákat és az egy-egy vajdaságot irányító sztarosztákat (capitaneus cum iurisdictione) is kinevezett az uralkodó életműszáiglan. Ők voltak a vajdaság vagy a megye tényleges urai, aminek ellenére, hogy tisztségek kialakulásának ideje miatt formálisan nem ők álltak a helyi közigazgatási hierarchia élén. Lényegében a királyt helyettesítették a vajdaság, ill. megye területén. Székhelyük a hajdani vármegye központjában, a várban volt, innen irányították az adminisztrációt és az igazságszolgáltatást, kizárólag onnan a várnagyokat. Csak egy sztarosztai címet viselhettek, a tisztségek halmozása számukra is meg volt tiltva. Kötelességeik közé nemcsak a királyi utasítások továbbítása és a bíraskodás tartozott, hanem a királyi birtokok felügyelete, az onnan befolyó jövedelmek eljuttatása az uralkodóhoz stb. Gondoskodniuk kellett a közbiztonságról, a rendfenntartásról, az utak karbantartásáról, védelméről. Az útonállóknak fölött saját hatáskörükben ítélezhettek, halálbüntetést szabhattak ki, amely ellen nem lehetett fellebbezni.

A sztarosztai igazságszolgáltatási feladatait az ún. várbíróságok (iudicia castrensis lub capitanea) segítségével látta el, amelynek bíróját ő nevezte ki. Szükség esetén független szakértőket is alkalmazhatott. A várbíróságok kompetenciájába tartoztak a bűntetőügyek (erőszak, gyűjtogatás, rablás, hatalmaskodás), a birtoktalan nemesség ügyei, az egyháziaknak okozott károk kivizsgálása, a székelt jobbágyok felkutatása, a közvagyon megkárosítása, sikkasztás stb. A sztarosztai pallosjoggal rendelkezett, erővel is végrehajthatta a várbíróság ítéletét.⁵⁰⁵ A sztarosztai hivatala, az ún. „várhivatal” egyúttal a hiteleshely szerepét is betöltötte.⁵⁰⁶

A helyi tisztségviselők rangsorát az 1611-es országgyűlés állapította meg, ezt utóbb 1633-35-ben kis mértékben módosították, végül ezt a rendezést az 1768-as törvények

⁴⁹⁹ *Historia ustroju i prawa polskiego*, I. m. p. 227.; Góralski, I. m. p. 154-180.

⁵⁰⁰ Uo. p. 163.

⁵⁰¹ Uo. p. 112-114.

⁵⁰² A szó lengyelül földet, vidéket jelent, néha így is fordítják, funkcióját tekintve azonban az így nevezett közigazgatási egység a magyar megyéknek felelt meg.

⁵⁰³ Funkciójukat tekintve leginkább a magyarországi szolgabíróknak feleltek meg.

⁵⁰⁴ *Historia ustroju i prawa polskiego*, I. m. p. 228.

⁵⁰⁵ Góralski, I. m. p. 193-198.

⁵⁰⁶ *Historia ustroju i prawa polskiego*, I. m. p. 239.

változtatás nélkül átvették. Litvániában a helyi közigazgatási hierarchiát 1588-ban alapították meg, ezt 1677-ben módosították, ami szintén változtatás nélkül került be az 1768-as törvényekbe. A Korona területén a megyei tisztviselők számára 15 fokozatú, Litvániában 23 fokozatú rangsort állítottak fel. Minden megyei tisztviselőt a király nevezett ki a szejmik által jelölt 4 személy közül. Az egyes tisztviselők önállóan dolgoztak, nem ismerték a kollegiális rendszert. Helyetteseiket maguk nevezték ki a familiáriusaik közül, ez alól egyedül a bírák helyettesei képeztek kivételt, akiket szintén a szejmiken választottak.⁵⁰⁷

A Korona területén a megyei hierarchia élén az alkamarás (succamerarius) állt, aki lényegében bírói funkciót töltött be: ő ítélkezett a birtokperekben és határvitákban. Saját kancelláriával, kisebb „telekkönyvi hivattal” rendelkezett, részletes térképei voltak a megyéről. Feladatának bizalmas jellege miatt eskü tételre kötelezték, a jogi végzettséget azonban nem követelték meg tőle.⁵⁰⁸

Ugyancsak a helyi igazságszolgáltatásban játszott fontos szerepet a szejmiken választott megyei bíró (iudex terrestris), aki szintén választott helyettesével (subiudex terrestris) és a megyei jegyzővel (notarius terrestris) együtt alkotta a megyei bíróságot. Ez a bíróság intézte a nemesség polgári és büntetőperes ügyeit. Megyei bírónak csak olyan nemest választottak, aki az adott közigazgatási egységben lakott és ott voltak birtokai. Más tisztséget nem viselhetett, a várbíróság ülésén nem vehetett részt. Érdemes megjegyezni, hogy a Porosz Királyság Chełmno megyéjének bíróságán ülnökként részt vettek a törmi polgárok is, mivel saját fölvekkel rendelkeztek.⁵⁰⁹ Az egymással párhuzamosan, de egymástól függetlenül működő várbíróságok és megyei bíróságok hatásköre különösen a nemesek büntetőügyeiben átközött össze, ami gyakran adott okot a vitára. A XVII. században azonban fokozatosan megnőtt a várbíróságok tekintélye, amelyek sokkal szakszerűbben és rendszeresebben működtek, mint a nemesi bíróságok. Ezek tagjait ugyanis sokszor évekig nem lehetett megválasztani a különböző csoportok érdekellentétei miatt.⁵¹⁰

AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS LEGFELSŐ FÓRUMAI

Az igazságszolgáltatás helyi intézményeitől (alkamarási, megyei, várbíróság) 1578-ig az udvari bírósághoz lehetett fellebbezni. Nem volt ritka azonban, hogy a nemesek első fokon is itt kezdték pereiket, ezért az udvari bíróságok nagyon túlterheltek voltak. A megyében létesített, a vajdák elnöklése alatt működő másodfokú bíróságok nem örvendtek túlzott népszerűségnek, ezért a XVI. században folyamatosan napirenden volt az igazságszolgáltatás reformja. Az új fellebbezési fórum megteremtésére azonban csak azt követően került sor, hogy az uralkodó 1578-ban lemondott az igazságszolgáltatás felügyeletének jogáról a rendek javára. Így születt meg a Korona Törvényszéke (Trybunał koronny), amelynek ülnökeit a közgyűlések (sejmiki deputackie) választot-

ták négy évre. Az ülnökök között 27 nemesi és 6 egyházi személy szerepelt, akik túlnyomórészt választották meg elnököket, a törvényszéki marsallt. A testület negyedévenként ült össze, évente kétszer Lublinban, ill. a Varsó melletti Piotrkówban, amelyet ekkor Piotrków Trybunalskimak kezdtek nevezni. 1581-ben felállították Litvánia Törvényszékét is (Trybunał Litewski).

A XVII. század zavaros időszakában azután megint egyre gyakrabban előfordult, hogy elsőfokú pereket kezdtek a törvényszékek előtt, amelyeknek megvesztegethetősége, részrehajlása azon mágnás csoport iránt, amelyhez az elnök tartozott, közismert volt. Ezért meg kellett teremteni annak a lehetőségét, hogy az érintettek a fórumtól is tovább vihesék ügyeiket. Az udvari bíróságok specializálódásával jött létre a másodfokú bíróság (Sąd Relacyjny), ahol az uralkodó a szenátorok társaságában ítélkezett. A fellebbezőknek kívül itt bírálták el a különböző felekezethez tartozó személyek pereit is.

Ugyancsak az udvari bíróságból vált ki a kancellár irányítása alatt álló igazságszolgáltatási fórum, az Asesoría. Elsősorban a német jogot (magdeburgi vagy kulmi) használó szabad királyi városok polgárainak egyháziakkal, nemesekkel vagy egymással folytatott pereiben ítélkezett legfelső fokon. A korabeli közvélemény szerint ez volt az egyedüli korrekt, megvesztegethetetlen bíróság Lengyelországban a XVII.–XVIII. században. Ez azonban nem változtatott azon a tényen, hogy a nemesi jog alapján hozták meg ítéleteit, mivel a korábbi, német jogot használó fellebbezési fórum megszűnt. A Marsall Bírósága a királyi udvar közvetlen környékén élők pereiben ítélkezett, főleg a közbiztonságot érintő kérdésekben. Utolsóként alakult ki a Referendarius Bíróság, amely az „uralkodó úriszéke” szerepét töltötte be, s ennek megfelelően a királyi birtokok jobbágyainak pereit, az esetleges bérlővel szemben tett panaszait vizsgálta ki.

Teljesen külön testületet képviselt az Országgyűlési Bíróság, amely a szejm ülése alatt ítélkezett. Munkájában a jelenlévő szenátorok és nyolc választott követ vett részt. Ide tartoztak a legsúlyosabb ügyek: felségstérsés, árulás, sikkasztás, a szejm ülése alatt, annak közelében elkövetett erőszakos eszekekedés (pl. párbaj, amit halállal büntettek), hatalmaskodás (ti. erőszakos behatolás más birtokára). Ez volt az egyedüli bíróság, amelynek ítélete alapján lehetett kezdeményezni egy alkalmatlan tisztségviselő, vagy egy kellemtelen rivális eltávolítását valamely hivatal éléről. Az Országgyűlési Bíróság működésének legnagyobb hiányossága az volt, hogy működése a szejm üléséhez volt kötve. Amikor a XVII. század második felében szokássá vált a diéta ülésének félbeszakítása, a liberum veto gyakorlása, a bíróság tevékenysége is alábbhagyott, lassanként már össze sem ült.⁵¹¹

Áttekintve a három hatalmi ág működésének történetét a korai újkorai lengyel nemesi köztársaságban 1764 előtt, azt látjuk, hogy Lengyelország is megindult a modernizálódás útján a XV.–XVI. században, mint a nyugat-európai államok többsége. Erre vall a sztaroszták jelentőségének megnövekedése, a kamarai szervezet átalakítása (hozzátehetnénk még a katonai reformokat, főleg Báthori István intézkedéseit is, de ezzel most nem foglalkozunk). A XVII. század közepe után azonban nagy mértékű visszaesés kö-

⁵⁰⁷ Uo. p. 184–187.

⁵⁰⁸ Uo. p. 188–189.

⁵⁰⁹ Uo. p. 191–193.

⁵¹⁰ *Historia ustroju i prawa polskiego*, t. m. p. 239.

⁵¹¹ Uo. p. 239–240.

vetkezett be minden területen, megnőtt a korrupció, és a törvényhozó, végrehajtó, bírói hatalom működése alárendelődött a mágnáscsoportok érdekeinek. Igaza van Wojcicek Kriegseisen lengyel történésznek abban, hogy ez nem az intézményrendszer hibájából róható fel, hanem a társadalmi struktúra sajátosságának, ami torzította a hatalmi ágak működését, és sajátos irányba terelte a Köztársaság belpolitikáját. Az anomáliák azért válhattak általánossá, mert ez a helyzet a politikai életben meghatározó szerepet játszó csoportok mindegyikének tökéletesen megfelelt: a nemességnek, mert megszabadította legádázabb ellenségének, a királynak az ellenőrzésétől, a mágnásoknak, mert garantálta érdekeik akadálytalan érvényesítését.⁵¹² A rendi partikularizmus uralmát többben is megpróbálták megtörni. II. János Kázmér francia támogatással szerette volna már életében megválasztatni utódját, eltörölni a liberum vetot, II. Ágost látszólag több eredményt ért el, amikor az 1717-es ún. néma szejmen sikerült kieroszakolnia a szejmikek működésének újrászabályozását, a törvények végrehajtásához azonban nem volt elegendő ereje. A Köztársaság igazi reformja ezért 1764 után, Szaniszló Ágost trónra lépését követően kezdődött meg, amikor a központi hivatalok tisztségviselői helyzetének változása kapcsán már utaltunk,

A nagyhatalmi erőviszonyok alakulása

A Balti-tenger melletti országok, s mindenekelőtt a *Rzeczpospolita* jövője szempontjából – mint már említettük – meghatározó szerepet játszott Oroszország és Poroszország felfemelkedése. Mindkét állam messzemenőkig érdekelt volt a térség hovatartozásának megváltoztatásában. Amióta a moszkvai fejedelemség megkezdte „az orosz földek összegyűjtését”, s a részfejedelemségek elfoglalása révén megszületett az orosz birodalom, a nyugati, „ösi orosz földek” visszaszerzésére minden cár elhivatottságot érzett. A Litvániahoz tartozó területek elfoglalására irányuló kísérletek miatt került sor már a lublini unó aláírására is 1569-ben. Lengyelország a XVII. század elején még sikerrel verte vissza az orosz próbálkozásokat, sőt újabb területeket hódított meg. Bogdan Hmelnyickij kozákjainak lázadása azonban megindította a keleti szláv népek által lakott részek leválását, s a hadiszerecsere ettől kezdve a Romanov-dinasztiához pártolt. Az andruszowoi békében (1667) nemcsak Ukrajnának a Dnyeper bal partján fekvő része került Kijevvel együtt orosz fennhatóság alá, hanem Szmolenszk, Csernyigov és Szeverzsk vidéke is. A lengyel hűbéri fennhatóság alól frissen, a svédeknek nyújtott támogatásnak köszönhetően szabadult Porosz Hercegség⁵¹³ legalább

enyire érekelte volt a Brandenburggal történő földrajzi kapcsolatok megteremtésében. Ehhez okvetlenül meg kellett szereznie Kelet-Pomerániát és Nagy-Lengyelországot, a *Rzeczpospolita* gazdasági szempontból legfejlettebb területeit. Lengyelország mindkét szomszédja potenciális geopolitikai veszélyt jelentett, nagy szerencséjére azonban I. Péter fontosabbnak tartotta a meleg vizű tengeri kijárat megszerzését, mint az „ösi orosz földek visszavételét”. Az északi háborúban ennek a célnak rendelte alá külpolitikai célkitűzéseit, ezért kötött szövetséget a Wettin-dinasztiából származó II. Ágost lengyel királlyal. Igaz, hogy a szövetség 1706-ban átmenetileg felbomlott, de a poltavai győzelem után a cár azonnal visszaállította a szász uralkodót a lengyel trónra. Tudta azonban, hogy XII. Károly még távolról sincsen végleg legyőzve, ezért utasította el 1709-ben Frigyes porosz király Lengyelország felosztására vonatkozó ajánlatát. A cár nem tartotta „praktikusnak a gondolatot”,⁵¹⁴ beérte Lengyelország „kurlandizálásával” (ti. látszatfüggetlenségének megőrzése mellett teljes függésbe vonásával).⁵¹⁵ Számára akkor sokkal fontosabb volt a svéd fennhatóság alatti területek egy részének, mindenekelőtt a balti-tengeri kijáratnak a megtartása. II. Ágost haláljára azonban messzemenőkig igényt tartott. Az orosz csapatok 1720-ig Lengyelországban teleltek át, nem kevés szenvedést okozva a lakosságnak. A cár beavatkozott a II. Ágost és a lengyel rendek közötti viszályba is, azt a látszatot keelve, hogy a *Rzeczpospolita* területi egységének és szabadságjogainak ő a leghilárdebb védnöke. II. Ágost azonban egyre terhesebbnek érezte a cár csapatainak jelenlétét Lengyelországban. 1719-ben oroszellenes szövetséget kötött Angliával és VI. Károly császárral, aminek a segítségével végre sikerült elérnie az orosz alakulatok kivonását.⁵¹⁶ Nagy Péter ugyanakkor a porosz uralkodóval kötött szerződést 1720-ban arról, hogy egyikük sem fogja támogatni Lengyelország megerősödését, az államrendszert érintő reformok életbeléptetését. A cári udvar 1724-ben ugyanilyen tartalmú megállapodást írt alá Svédországgal, 1726-ban pedig Ausztriával.⁵¹⁷

A nemzetközi helyzet azonban alapvetően megváltozott 1718-ban, XII. Károly halálával. Ettől kezdve Franciaország és Anglia már jobban féltette az északi hatalmi egyensúlyt Poroszországtól és Oroszországtól, mint a svédektől. Amikor 1719-ben Nagy Péter csapatai partra szálltak Stockholm mellett, hamarosan vissza is kellett fordulniuk a közelgő angol segédesapatok elől. Nagy-Britannia és Franciaország üszkösztetésére rövidesen Svédország szövetséget kötött Poroszországgal, ami megnyitotta az utat az 1721-es nystadti béke megkötéséhez. Ennek eredményeképpen Oroszország és Poroszország jelentős területekre lettek szert, de Svédország sem gyengült meg végzetesen.⁵¹⁸

⁵¹² Emanuel Rostworowski, *Polska w układzie sił politycznych Europy (Lengyelország és az európai politikai erőviszonyok)*. In: *Polska w epoce Oświecenia (Lengyelország a felvilágosodás korában)*. Warszawa, 1971. p. 29.; Józef Gierowski, *Historia Polski. 1492-1864*, p. 129.

⁵¹³ A Kurlandi Hercegség formálisan Lengyelország hűbérese volt, a valóságban azonban a herceg személyéről és az általa folytatott politikáról már régés-régén a cár dönt. Rostworowski, i. m. p. 32.

⁵¹⁴ Uo. p. 44.

⁵¹⁵ Gierowski, *Historia Polski*, i. m. p. 273.

⁵¹⁶ Lucien Bély, *Les relations internationales en Europe XVIIe-XVIIIe siècles (Nemzetközi kapcsolatok a XVII-XVIII. századi Európában)*. Presses Universitaires de France, Paris, 1992. p. 444-446.

Az Oroszországgal szemben igen ellenséges I. György angol király és hannoveri választó életében fel sem merült a gondolata egy angol–orosz szövetségnek, 1719-ben inkább az ellentáborral fogott össze. Az angol–osztrák–szász–lengyel szerződés jelentősen korlátozta az orosz diplomácia mozgásterét, de Nagy Péter halálát követően a cári birodalom is kellően el volt foglalva a trónutódlás kérdésével. Ebben az időszakban tehát mindenki a hatalmi egyensúly megőrzésére törekedett, s ennek érdekében közeledett egymáshoz a Habsburg-monarchia, Poroszország és Oroszország. A Wettinek és Habsburgok közötti dinasztikus kapcsolatnak, amely Frigyes Ágost trónörökösnek I. József leányával, Mária Jozsefával 1719-ben kötött házassága révén jött létre, nem volt különösebb politikai hozadéka. A bécsi udvar továbbra is kitarítva ellenezte a szász választó hatalmának megerősödését Lengyelországban és a Birodalomban egyaránt. Az újabb kihívást a lengyel trón sorsa jelentette: az érte folytatott harc az ún. lengyel örökösödési háború kibukkanásához vezetett.

II. Ágost mindenképpen szeretne volna elérni, hogy fiát válasszák meg lengyel királynak, s ennek érdekében hosszas diplomáciai tárgyalásokat folytatott szövetségeseivel. Kezdetben úgy tűnt, hogy nincs túl sok esélye terve megvalósítására. 1726-ban a Habsburg-monarchia és Oroszország megállapodott arról, hogy nem támogatják a szász uralom folytatódását Lengyelországban, 1732-ben pedig Ausztria, Oroszország és Poroszország aláírta a Loewenwoldról elnevezett titkos egyezményt, amelyben megegyeztek, hogy saját jelöltjük, Dom Emanuel portugál infáns, megválasztását fogják segíteni.⁵¹⁹ II. Ágost azonban semmilyen engedménytől nem riadt vissza: 1733-ban felajánlotta Oroszországnak, Poroszországnak és a Habsburg-monarchiának Lengyelország felosztását, ugyanakkor kinevezte a Czartoryski-párt egyik tagját, Stanislaw Poniatowskit (Szaniszló Ágost király apját) hetmannak. Amikor váratlanul meghalt, úgy tűnt, hogy mindössze egyetlen ország érdekelt csak abban, hogy a Szász-dinasztia uralma ne folytatódjon a lengyel nemesi köztársaságban, Franciaország.

A francia diplomáciának régi vágya volt, hogy szövetségest szerezzen magának a Habsburgok hátában, Frigyes Ágost megkoronázását azonban sokkal prózaibb okból is ellenezte: XV. Lajos 1725-ben Stanislaw Leszczyński (ti. Szaniszló király)⁵²⁰ leányát, Marie-t választotta arájának. A francia uralkodónak feltétlenül szüksége volt egy „királyi apóra”, s ennek érdekében komoly anyagi áldozatokra is hajlandó volt. A francia követ megbízottainak sikerült megszerezni az egymással rivalizáló két párt: a Potockiak és a Czartorysziak beleegyezését, sora járták a lengyel vajdaságokat, megígérték, hogy jelöltjük megválasztására vegyék rá a követeket. XV. Lajos megígérte, hogy Szaniszló király nem fogja megszüntetni a szabad királyválasztást, s szavainak pénzadományokkal is igyekezett nyomatékot adni. A francia kampány sikerét betetőzte a primás nyilatkozata, amelyben minden külföldi jelölt részvételét megtiltotta a királyválasztáson. Ilyen előzmények után került sor az országgyűlés összehívására a Var-

só melletti Wola mezején. 1733. szeptember 12-én Stanislaw Leszczyńskit 12 000 szavazattal ismét királlyá választották.⁵²¹

Dom Emanuel portugál infáns azonban időközben visszalépett, s Frigyes Ágost ettől kezdve élvezte VI. Károly császár támogatását, akinek feltétlenül szüksége volt a szász választó segítségére a Pragmatica Sanctio elfogadtatásához. Oroszország viszont elvből nem fogadhatta el XII. Károly egykori hívének megválasztását. A szász választó a cár segítségét területi engedményekkel is igyekezett biztosítani: megígérte, hogy lemond Livóniáról, és támogatja Anna Ivanovna cárnő kegyencének, Bironnak kurlandi herceggé választását. Időközben a pápa feloldotta esküjük alól azokat, akik a szejm konvokácijyn a külföldi jelölteket kizárták a választásból. Ilyen előzmények után Oroszország 30 000 fős hadseregét küldött Lengyelországba, amelynek segítségével Wofától nem messze, Kamienben 1733. október 5-én 3000 szavazattal Frigyes Ágostot választották királlyá III. Ágost néven.

Az orosz katonai túlerő ellenében Leszczyński nem tehetett egyebet, Cidanskba menekült, s várta a francia segítséget. Franciaország hadat is üzent a császárnak, a háborút azonban Itáliában akarta megvívni, hogy érvényt szerezzen saját hívei és a spanyol udvar területi követeléseinek. Gdańskba ezért csak minimális katonai támogatást küldött, miközben a szász és orosz hadsereg megkezdte a város bombázását. A Hanza-város, hála gazdagságának, hosszú ideig állta a sarat, 1734. május 29-én mégis kénytelen volt kapitulálni. Szaniszló király ábruhában szökött Königsbergbe, ahonnan a bécsi béketárgyalások megkezdésekor tudott távozni. XV. Lajos elérte, amit akart: apósa megszerezte a királyi címet, senki sem mondhatta tehát, hogy alacsony sorból házasodott. Leszczyński pedig – más választása nem lévén – elfogadta a felajánlott Lotharingiát, és a bécsi béke (1735) aláírása után önként lemondott a trónról.⁵²²

Az osztrák örökösödési háborúval Lengyelország stratégiai helyzete számottevően romlott: Szilézia elfoglalásával Poroszország nyugatról teljesen bekerítette, s egyúttal el is vágta Szászországtól. A Köztársaságra leselkedő geopolitikai veszély nagysága megnőtt. Bár Lengyelország mind az örökösödési, mind a hétéves háborúban semleges maradt, ennek képtelen volt érvényt szerezni. Nem tudta megakadályozni, hogy Nagy Frigyes csapatai betörjenek területére, rekviráljanak, toborozzanak a határ menti falvakban, különösen azt követően, hogy a porosz király 1756-ban hadtáncot nélkül lerohan-ta, majd megszállva tartotta Szászországot. A pénzverés központjait kezében tartva II. Frigyes hatis pénzzel árasztotta el Lengyelországot, súlyos veszteségeket okozva gazdaságának. A lengyel parasztságra további terheket rótt a területén áthaladó, rekviráló, néha az egész telet ott tölto orosz katonaság ellátása is.⁵²³

⁵¹⁹ Uo. p. 469–470.; Gierowski, i. m. p. 185.

⁵²² Ez a megoldás Mária-Terézia világegyetnek, Lotharingui Ferencnek fajt a legjobban: úgy kellett lemondania családi örökségéről, hogy még nem jutott bírókba a felajánlott toszkán fejedelemségnek. Alattvalói nagy keserőséggel veték tudomásul, hogy sorsukról a nagybatalmak így döntöttek, s nem örültek annak, hogy a megállapulás értelmében Leszczyński halála után a terület a francia koronára száll. Ez 1766-ban következett be. A felvilágosult gondolkodású „Szaniszló király” felvirágoztatta új birodalmát, ezért népe időközben megbékélt vele. Bély, i. m. p. 561.

⁵²³ *A History of Poland by O. Halecki (Lengyelország története Oscar Haleckitől)*, with additional material by A. Polonsky (A Polonsky közegészítésével). Routledge & Kegan Paul, London and Henley, 1983. p. 186.

⁵¹⁹ Topolski, i. m. p. 151.; Gierowski, i. m. p. 273.

⁵²⁰ Stanislaw Leszczyński még XII. Károlytól megkapta Zweisbücken fejedelemség jövedelmeit, majd halála után visszavonult Wissenburgba, ahol francia és lotharingiai évről-évről élt. Bély, i. m. p. 470.

A nemzetközi szövetségi rendszerekben lényeges változás Kaunitz „diplomáciai forradalmá”-t, ti. az osztrák–francia szerződés megkötését követően állt be. Anglia ekkor közeledett a cári birodalomhoz. Hanbury Williamst bízták meg egy poroszellenes kölcsönös segélynyújtási egyezmény megkötésével, amit 1755-ben alá is írtak Péterváron. Frigyes ugyanakkor, tudván, hogy Mária Terézia nem mondott le Sziléziáról és tartva a bekerítéstől, közeledett Angliához. A szigetország II. György uralkodása alatt Poroszország ádáz ellensége volt, mert féltette hannoveri területeit. Látna azonban az ellentétek éleződését a gyarmatokon és a háború elkerülhetetlenségét Franciaországgal, Ausztria újdonsült szövetségével, most készsége mutattak a megegyezésre: kölcsönös megemlékezési egyezményt írtak alá Poroszországgal. Erzsébet cárnőt a hír mérhetetlenül felháborította, válaszul megújította a szövetséget a Habsburg-monarchiával.

III. Ágost halálának közeledtével, közvetlenül a hétéves háború befejeződése után, Európát aggasztani kezdte egy újabb lengyel örökösödési háború kitörésének a lehetősége. A franciáknak és a bécsi udvarnak egy másik Conti herceg volt a jelöltjük, különösebb erőfeszítéseket azonban nem tettek támogatására. Az orosz államtanácsban viszont felvetette valaki, hogy ültessenek a lengyel trónra egy „Piaszt”, ti. válasszanak „nemzeti királyt”. A diplomáciatörténeti szakirodalom szerint az ifjabb Stanislaw Poniatowski alkalmasságát mentora és jóbarátja, Williams angol diplomata kezdte hangoztatni szerte Európában. 1755-ben Péterváron is meglátogatta őt az Európában igen jó hírnevet örvendő, közkedvelt lengyel nemesifjú, akinek rövid időn belül sikerült a trónörökös feleségét, a leendő II. Katalint is elbűvölnie. 1757-ben III. Ágost pétervári követévé nevezte ki Stanislaw Poniatowskit, ami a Katalinnal folytatott szerelmi viszony elmélyülését eredményezte.⁵²⁴ Úgy tűnik, hogy a szépreményű ifjúnak sikerült meggyőznie szíve hölgyét a „Familia”, ti. a Czartoryskiak és híveik, célkitűzéseinek helyességéről: szakítani kell a passzív protektorátussal, helyette egy aktív oroszbarát pártot kell szervezni Lengyelországban, amely a szükséges reformok végrehajtása után erős szövetsége lehet a cári birodalomnak. Poniatowskinak 1759-ben távoznia kellett Pétervárról, mert Erzsébet cárnő megelégedte a románcot, Katalin azonban az orosz trónért folytatott küzdelem közepette sem felejtette el a hallottakat. Röviddel azután, hogy megszerezte a hatalmat, gondoskodott arról, hogy Stanislaw Poniatowskin kívül másnak ne legyen esélye a lengyel korona megszerzésére. Csatlakozott az új, északi szövetségi rendszerhez, amelyhez Anglia és Poroszország tartozott. 1764-ben II. Katalin és II. Frigyes kölcsönös segélynyújtási egyezményt kötött, amelynek titkos záradékában szerepelt Stanislaw Poniatowski lengyel királlyá választásának támogatása is.⁵²⁶ Bizonyára nem véletlen, hogy a királyi udvarokban komolyan kezdték latolgatni egy esetleges orosz–lengyel dinasztikus kapcsolatnak és perszonalunióknak a lehetőségét, ami a hatalmi egyensúly lényeges módosulását jelentette volna Észak-Európában.⁵²⁶

⁵²⁴ Bély, i. m. p. 569.

⁵²⁵ A szerződés nem vonatkozott az Oroszországot ért török és a Poroszországot ért nyugati támadásokra. Uo. p. 568.

⁵²⁶ Jasieniec, i. m. p. 292.

Lengyelország a Wettinek uralkodása alatt

II. Ágost kevés szavazattal, de nagy ígéretekkel s még nagyobb ambíciókkal lett a lengyel korona birtokosa. Szászország pénzügyi és katonai támogatását ajánlotta fel a „szarmata birodalom” régi határainak visszaállítására, ami alatt nemcsak Kameniec Podolski és Podólia visszaszerzését értette, de Szilézia, Havasalföld, Moldva meghódítását is. A kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatok fejlesztésén kívül a király innepélyesen ígéretet tett arra, hogy megőrzi a szabad királyválasztást, és nem próbálja meg fiát örökösévé tenni. A vállalt kötelezettségek közül a határok kiterjesztését gondolta a legkomolyabban. Szászország és Lengyelország között ugyanis nem volt közvetlen földrajzi kapcsolat: a szász hadsereg áthaladásához Poroszország vagy a Habsburg-monarchia engedélyére volt szükség. Logikusnak tűnt, hogy Sziléziát próbálja valamilyen módon megszerezni, mivel ez a tartomány a lengyelektől került a csehiekhez, s onnan a Habsburg-monarchiához, ráadásul lakosságának jelentős része is lengyel volt. Szilézia elfoglalásához azonban nem volt elég ereje, s más hatalom támogatásában se nagyon reménykedhetett. II. Ágost távlati terveit, a lengyel és a szász trón kapcsolatának megszilárdításához az is elegendőnek tűnt, hogy közös hódításra tegyenek szert: I. Péter cár vágya a balti-tengeri kijáratra ezen a ponton találkozott össze II. Ágost terjeszkedési törekvéseivel. Kézenfekvőnek tűnt, hogy Svédországtól kell elvenni területeket, annál is inkább, mivel XII. Károly sem nézte túlságosan jó szemmel a szász–lengyel perszonaluniót, ami távlatilag veszélyeztethette befolyását a Baltikumban és Pomerániában. Az északi háború kirobbantása II. Ágost „villámháborús” elképzelésének volt a következménye: úgy vélte, ha sikerül gyors győzelmet aratnia Livóniában, megszerzi a cár támogatását belpolitikai reformjaihoz.⁵²⁷

Mit is akart valójában a szász választó? Nem kevesebbet, mint a szász–lengyel perszonalunió átalakítását reálunióvá, miközben mindkét országban kiéptíti abszolút uralmát. E nagyívű vállalkozás megvalósításának programpontjait tanácsosai a következőképpen vázolták fel:

1. Al kell alakítani a lengyel rendi intézményeket szász mintára, hogy a Titkos Kabinet tagjai mint miniszterek, számszerűleg fölénybe kerüljenek a lengyelekkel szemben.
2. Fokozatosan fel kell számolni a lengyel hadsereget, közös irányítás alá helyezve a szásszal, amelyet viszont Lengyelországban kell állomásoztatni, s eltartásának költségeit is a lengyelekre kell áthárítani.
3. Lehetővé kell tenni a szász nemeseknek, hogy birtokokat szerezhessenek és hivatalt viselhessenek, valamint királyi birtokokat kezelhessenek Lengyelországban.
4. Meg kell teremteni a közös határokat Lengyelországgal.
5. Közelíteni kell egymáshoz a két ország gazdaságát.⁵²⁸

⁵²⁷ Józef Cięcowski, *Polska, Saksonia i plany Augusta II.* i. m. p. 62., 82–85.

⁵²⁸ Uo. p. 82.

A kétségtelenül ambíciózus elképzelések megvalósítása több szempontból is problematikusnak tűnt. II. Ágost szász alattvalói sem lelkesedtek túlzottan uralkodójuk hatalmának kiterjesztéséért. Ráadásul a konzervatív evangélikusok csoportját kifejezetten irritálta, hogy a választó a lengyel korona kedvéért hajlandó volt áttérni a katolikus vallásra, s később fiát is ebben a szellemben nevelte. Felesége ellenben soha sem tette be a lábát Lengyelországba, meg sem koronázták királynénak. A perszonálunió létrejöttének pillanatában ráadásul a lengyel hadsereg még kétszer akkora volt, mint a szász, ami joggal aggasztotta a szász rendeket: attól tartottak, hogy az idegen fegyveres erő birtokában az erőszakos ellenreformáció és az uralkodó abszolút uralmának kiépítése fenyegeti őket.⁵²⁹ Közös határok hiányában csak a nagykereskedők és a nemesek reménykedhettek a gazdasági kapcsolatok előnyében, az új piaci lehetőségek kiaknázásában.

A fenti program azonban még kevésbé vonzotta a lengyel nemesek nagy részét, ám az északi háború szerencsétlen kezdete miatt sokáig mással voltak elfoglalva. Miután a „villámháború” kudarcot vallott, s mind II. Ágost, mind I. Péter seregei vereséget szenvedtek a svédektől, a Köztársaság úgy vált hadszínterré, hogy hivatalosan nem is vett részt a háborúban.⁵³⁰ A rendkívüli állapotra való tekintettel II. Ágost konföderációval kormányzott a szejm összehívása nélkül. Így sem tudta azonban megakadályozni, hogy ellenfelei XII. Károly támogatásával Stanisław Leszczyńskit királlyá válasszák. Nagy szerencséjére Szaniszló király sem képzelte másként a monarchia feladatát, mint ő: XII. Károly fegyveres erejével a háta mögött a svéd abszolút monarchiát akarta Lengyelországba átültetni. Az új tisztségviselőket is azok közül nevezte ki, akik egyetértettek elképzelésével. A két király abban is hasonlított egymásra, hogy céljaikat mindketten idegen katonaság segítségével akarták megvalósítani. Józef Gierowski szerint a hétéves háború eseményei véglegesen lejáratták az uralkodói tekintélyt Lengyelországban: a nemesség igazolva látta azon meggyőződését, hogy a királyok mindenre képesek, s valójában ők jelentik a legnagyobb veszélyt az ország szabadságára nézve.⁵³¹

II. Ágost kifejezett szerencséjére Szaniszló király rövid és taktikátlan uralkodásával minden hidat felégetett maga mögött Lengyelországban, ezért a poltavai győzelem után nem maradt más választása, mint a menekülés. Nagy Péter visszahelyezte trónjára II. Ágostot, ismét szövetségesei lettek a svédek ellen folytatott háborúban. A szász választó, kihasználva hadserege jelenlétét, elérkezettnek látta az időt uralma megszüldésére. A cárnak ugyan elutasította a Lengyelország felosztására vonatkozó porosz javaslatot, de saját korlátlan befolyásának megőrzése érdekében nem támogatta II. Ágost uralmának kiterjesztését sem. Amikor 1715-ben Tamogródban konföderáció alakult, amely követelte a szász hadsereg kivonását, s meg akarta tiltani a szász hivatalnokoknak, hogy beavatkozzanak a lengyel ügyekbe, a szövetség tagjai Nagy Pétert kérték fel közvetítőnek, aki ezt el is vállalta. Grigorij Dolgorukij herceg jelenlétében fél évig folytak a tárgyalások, amelynek eredményeképpen 1716-ban a Ledóchowski vezette

ellenzék és II. Ágost képviselőiben Jacob H. Flemming elfogadta az ún. varsói egyezményt. Ebben megígérték az uralkodónak, hogy a perszonáluniót realitárává alakítsa át; követelték, hogy a szász hadsereg 1200 testőr kivételével hagyja el Lengyelországot; hatnál több szász miniszter, illetve tisztségviselő számára nem engedték meg, hogy a király mellett tartózkodjon; a szász hivatalnokoknak megígérték, hogy a lengyel kül- és belpolitikával foglalkozzanak; nem engedték meg, hogy az uralkodó 3 hónapnál hosszabb ideig tartózkodjon Szászországban, s távollétében Lengyelország sorsát érintő döntéseket hozzon. Ilyen előzmények után került sor az egynapos ún. „néma szejmre” (a Ledóchowski vezette ellenzék ugyanis nem nyitott vitát a megállapodás fellett), ahol megerősítették a varsói egyezményt, de II. Ágostnak is sikerült figyelemre méltó eredményeket elérnie. Esküre kötelezte a hetmanokat, korlátozta a szejmiek önkényességét (az ülések időpontjának előre meghalározását, a szejmik kormányok alakítását, adószedést és katonaillesztést stb.), megtiltotta a konföderációk engedély nélküli létrehozását. A megállapodás értelmében előre megszavazták az uralkodónak járó adókat, nemcsak a királyi és egyházi birtokokról, ahogyan korábban szokásban volt, hanem a nemesi birtokokról is. Ennek eredményeképpen az adóbevételek az addigi háromszorosára, 10 millió Złp-ra növekedtek. A kompromisszum jegyében ugyanakkor 24 000 főre csökkentették a lengyel hadsereg létszámát, ami alig a felét tette ki a korábbiaknak, de a rendelet végrehajtásának eredményeképpen még ennél is kisebb, mindössze 18 000 fős állandó katonaság jött létre, amely nemzetközi szempontból már teljesen jelentéktelen haderőt képviselt. Nem kis eredménynek számított viszont, hogy II. Ágostnak sikerült tanácsadóját, Flemminget megtennie hetmannak, s ezzel a hadsereg vezetése egy külföldi miniszter kezébe került.⁵³²

II. Ágostnak 1719-ben sikerült megszabadulnia az orosz katonaság gyámközlésétől, amivel egyben elhárult az akadály elképzeléseinek valóra váltása elől. Ezekből azonban a Titkos Kabinet létrehozását kivéve nagyon kevés valósult meg. A lengyel külpolitikát ugyan kifelé a szász diplomataik képviselték, de ez nem sokat számított, amikor az egyes mágnás családok saját követeket tartottak a külföldi udvarokban. A szász tisztségviselők gyakran foglalkoztak lengyel belügyekkel, még birtokokat is szereztek, a hatalmi ágak működését azonban nem tudták megváltoztatni. Külső támogatás nélkül ehhez nem volt elegendő erejük. Kire számíthattak volna?

Nagy Péter 1720-ban megállapodott Poroszországgal, hogy nem fogják támogatni Lengyelország kormányzati rendszerének reformját. A cárnak nem kívánt osztozni saját befolyási övezetén, beérte azzal, hogy szükség esetén 30 000 orosz katonával mint ment el tudott élni. Azt is felmérte ugyanakkor, hogy tartós jelenléte Lengyelországban a szomszédos hatalmak rosszallását vonná maga után. A cári udvar később sem támogatta a Szász-dinasztia uralmának fennmaradását Lengyelországban, álláspontját csak akkor változtatta meg, amikor kiderült, hogy Stanisław Leszczyńskinek komoly esélyei lennének a trón megszerzésére. A svédek egykori szövetségese még kevésbé volt kíváncsi szomszéd, mint II. Ágost fia. Poroszország nem tanúsított ilyen merész ellenállást a reformokkal szemben, még segítségre is hajlandó lett volna, ám ennek mindig terület-

⁵²⁹ I. o. p. 63–72.

⁵³⁰ Hulecki, i. m. p. 180.

⁵³¹ Gierowski, i. m. p. 38.

⁵³² Gierowski, *Historia Polski 1505–1764*, i. m. p. 268.

ben szabta meg az árát. Akárhányszor vetette fel II. Ágost fia öröklésének, a szabad királyválasztás eltörlésének vagy a közös szász-lengyel határok megerősítésének a kérdését, a válasz mindig nagyon konkrét földrajzi neveket tartalmazott. A szász-lengyel uralkodó biztos lehetett ugyanakkor abban, hogy a porosz ajánlat elfogadása heves tiltakozást váltott volna ki a cári udvarban. Ausztria, ha lehet, még kevesebb megértéssel szemlélte II. Ágost kísérleteit uralmának megszilárdítására. Egy erős szász-lengyel uralkodó a eszázválasztáson komoly konkurenciát jelenthetett volna a Habsburgok számára. Ezért mereven elleneztek minden területesejére vonatkozó elképzelést, ami lehetővé tette volna a közös szász-lengyel határok megerősítését. Franciaország, Svédország hagyományos szövetségese sem volt különösebben érdekelt II. Frigyes uralmának megerősítésében, de nem is zárkózott el kategorikusan, a dinasztikus kapcsolatok megerősítése a Bourbonokkal viszont beárnyékolta volna a Habsburgokhoz fűződő viszonyt. Úgy tűnt, hogy mélységesen igaza van a lengyel nemességnek, amikor azt állítja, hogy „Lengyelországot az anarchia tartja fenn”.

II. Ágost számításai tehát nem váltak be, a szász-lengyel perszonálunió nem segítette hozzá egyik országban sem abszolút uralmának kiépítéséhez. Még kevésbé ábrándozhatott hatalma kiszélesítéséről a fia, III. Ágost. A bécsi béke aláírása után mindössze egyetlen országgyűlést, az 1736-os diétát sikerült eredményesen befejeznie, amikor is megbocsátott Leszczyński minden hívének. Ettől kezdve azonban szejm szejm után szakadt félbe, az egymással rivalizáló mágnásceportok sorozatosan akadályozták meg a határozatok elfogadását. Harmincéves uralkodása alatt III. Ágost mindössze 24 hónapot töltött Lengyelországban. Ebben bizonyára szerepet játszottak az időközben lejártszódtott háborúk is, amelyek rendkívül súlyosan érintették Szászország lakosságát, de a Köztársaságban uralkodó politikai válsággal szemben érzett tehetlensége is.

Az „Ágostok” 66 éves uralmának legnagyobb eredményét a két ország gazdasági és kulturális közelítése jelentette. Annak ellenére, hogy az északi háború pusztításainak nyomait csak lassan sikerült elfűtteni, a bevándorló német parasztok és iparosok, a kialakuló tudományos és szellemi kapcsolatok meggyorsították Lengyelországban az új eljárások, elméletek befogadását. II. Ágost fényes udvartartást rendezett be Varsóban, nagyszabású építkezésekbe kezdett, amelyek ösztönzőleg hatottak a külföldi mesterek és vállalkozók betelepülésére. 1723-ban hugenotta bankárok kereskedelmi bankot nyitottak Varsóban, amely Piotr Tepper csatlakozása után (1741) a legnagyobb XVIII. századi bankházzá nőtte ki magát Lengyelországban.⁵³³ Külföldi szakemberek irányítása alatt főúri alapítású, részben robotmunkával működő manufaktúrák jöttek létre a Radziwiłlek keleti birtokain, példájukat később a Potockiak és a Poniatowskiak is követték. Matadandóbbnak és volumenüket tekintve is jelentősebbnek bizonyultak azok az ipari vállalkozások, amelyek a fémipar felvirágoztatására irányultak a Staropolski

(Ólengyel)-medencében. Az olyan nagycsaládok mellett, mint a Szaniawskik, Zaluskik és Małachowskik, tevékeny szerepet játszott a kohászat fejlesztésében a krakói püspök is, akinek a birtokán 1745-ben három nagykemence már évi 1350 tonna nyersvasat állított elő.

Kevésbé fejlődött a mezőgazdaság. Hála a talajszaroló gabona monokultúrának, a szenternés a XVIII. század első felében háromszorosra csökkent a XVI. századi négy-ötszöröséről, ráadásul összezsugorodott a megnövelt terület nagysága is. Megindult a szervezett betelepítés, az ún. „holland telepesek” pénzjárdékat fizettek, és örökhaszonbérletet kaptak földjeikre. 1719-ben a Poznań városához tartozó birtokokon a robotról átértékeltek a pénzjárdákra, idővel pedig megkezdődött a majorságok felparcellázása is.⁵³⁴

1730-ban Varsóban megjelent az első lengyel nyelvű napilap, a *Kwiera Polski*. A tudományos élet fejlődésében nagy szerepet játszott a Lipséből áttelepült Mitzler de Koloff, aki több folyóiratot (*Acta Litteraria*, *Nowe Wiadomości Ekonomiczne i Uzuze*, *Patriota polski*) adott ki. 1742-ben Gdańskban megalakult a nagy nemzetközi tekintélynek örvendő Naturforschende Gesellschaft. 1750-ben pedig a nagy-lengyelországi Leszno-ban E. J. Meißel, III. Ágost, majd Szaniszló Ágost udvari orvosának kezdeményezésére megjelent a *Primitiae Physico-medicae c.* folyóirat.⁵³⁵

Különösen sokat fejlődött a középfokú oktatás. A jezsuita rend monopóli helyzete ugyan továbbra is fennmaradt: kollégiumaik száma 1700-ban 47, 1772–73-ban pedig 66 volt, de új, szintén oktatásra szakosodott egyházi rendek jelentek meg, amelyeknek népszerűsége folyton nőtt. Közéjük tartoztak a piaristák, akik a XVII. sz. végén még csak 11, 1772-ben már 27 kollégiummal rendelkeztek.⁵³⁶ Az iskoláztatás korszerűsítésében minden sikerük ellenére mégsem ők játszottak úttörő szerepet, hanem a szintén szegények gondozását és az ifjúság nevelését céljának tekintő, itáliai alapítású theatinus rend, amelynek mindössze 8 tanára volt 1772-ben. Ez a rend, amely sem a magyar, sem a cseh területeken nem tudott igazán gyökeret verni, Lengyelországban a jezsuita hagyományokkal és főleg a latin nyelv kultuszával szakítva próbálta magára hívni a figyelmet. Az ő varsói iskolájukban tanult a későbbi lengyel király, Szaniszló Ágost is.⁵³⁷ A jóval nagyobb lélekszámú piarista rend⁵³⁸ reformja azonban utóbb sok-

⁵³⁴ Gierowski, i. m. p. 204.

⁵³⁵ Topolski, i. m. p. 164.

⁵³⁶ Jerzy Kloczowski-Lidia Müllerova-Jan Skarbek, *A katolikus egyház Lengyelországban*. Budapest: Bencés Kiadó, 1994. p. 121–123.

⁵³⁷ A theatinus rendet (Ordo Clericorum Regularium vulgo Theatinorum) 1524-ben alapította Gian Pietro Caradà, nevét Szt. Kojetánnól kapta. Az oktatáson kívül betegápolással és lelki gondozással is foglalkoztak. Lásd: Jirák: *Geistliche Orden und Kongregationen in den Hölmlischen Kranldnern (Egyházi rendek és kongregációk a Cseh Királyságban)*. Prag, 1991. p. 75.

⁵³⁸ A piarista rendet (Ordo Clericorum Regularium Pauperum Matris dei Scholarum Piarum) 1612-ben alapította Rómában calusznai Szt. József a szegények oktatására. A rend szabályzatát 1621-ben erősítette meg XV. Gergely pápa. A XVII–XVIII. században igen gyorsan elterjedtek Közép-Európában a jelentőséggel és az ifjúság oktatásával foglalkozó rendházak. Népszerűségük egyik oka a természettudományok, a modern nyelvek és a történelem tanításában rejlett. XVIII. századi sikereiket követően Közép- és Dél-Amerikában is megvetették lábukat, s a XX. században már Afrikában is fellétek, mint oktatók. Uo. p. 80.

⁵³³ Uo. 204.; Hozzá kell tenni, hogy Varsóban 1589 óta működött egyházi bank (montes pietatis), amely bizonyos ingóságok leltébe helyezése mellett szegény kölcsönt is adott a rászorulóknak. Uyen, „zálogházak” léteznek a XVI. sz. második fele óta a legtöbb lengyel nagyvárosban. (L. Adam Monikowski, *Banki polskie (Egyházi bankok)*, EJKI. p. 26.)

kal mélyebb hatást gyakorolt a középfokú oktatásra. A lengyel felvilágosodás egyik kiválósága, a kormányzati reformok szükségességét nyíltan hangoztató piarista, Stanisław Konarski⁵³⁹ 1741-ben megalapította az új elit felnevelésére hivatott Collegium Nobiliumot, amely mintául szolgált a rendtartomány iskoláinak általános átszervezéséhez. A Konarski által kidolgozott 1754-es határozatokat XIV. Benedek pápa személyesen erősítette meg. A Collegium Nobilium ösztönzőleg hatott a későbbiekben a bécsi Theresianum és a varsói Lovagi Iskola (Szkoła Rycerska) létesítésére.⁵⁴⁰

Konarski azonban nemcsak az iskolaügy reformátoraként írta be nevét a lengyel történelembe, hanem a felvilágosodás első nagyszabású tudósaként és politikusként is. 1730-ban, külföldi tanulmányútjáról hazatérve bízta meg őt Józef Jędrzej Zaluski püspök a lengyel törvények összegyűjtésével és publikálásával. 1732-ben kezdték meg a *Volamina legum* kiadását, amelyre másfél ezren fizettek elő, s amelynek utolsó kötete 1768-ban jelent meg.⁵⁴¹ Ugyanez év 1732-ben látott napvilágot *Égy földbirtokos beszélgetése a szomszédjával* című, satirikus hangvételű, a Köztársaság politikai berendezkedését bíráló írása.

A Szász-dinasztia alatt eluralkodó általános politikai válság és a francia, illetve német felvilágosodás államelméleti művei egyaránt ösztönzőleg hatottak azokra, akik szerették volna megváltoztatni Lengyelország „alkotmányát”, ti. a hatalmi ágak működését. A „złota wolność” és a szarmatizmus első bírálói Lengyelország függetlenségét féltették, amikor szóvá tették a politikai berendezkedés visszasságait. Közöttük az egyik legnépszerűbb szerző a már sokszor emlegetett Stanisław Leszczyński volt. Legnagyobb visszhangot kiváltó művét, *A szabadságot garantáló szabad szó* (*Głos wolny, wolność ubezpieczający*) címűt valamikor 1743 körül írta. Leszczyński szembeszállt azokkal, akik azt állították, hogy „elvész a szabadság, ha nem lesz többé lehetőség a tárgyalások félbeszakítására”. Szerinte a liberum veto csak az alkalmazó szabadságát garantálja, mert ily módon hatalmat gyakorolhat mások felett. Valójában azonban a liberum veto a legnagyobb visszaélésekre ad lehetőséget. A jól berendezett állam – írta Leszczyński – nem tolerálhatja a túlságosan sok előjogot és az egyház korlátlan befolyását. A lengyel nemességnek a királyi hatalommal szembeni bizalmatlanságát felróva azt állította, hogy az uralkodó és a „szabadság” (ti. a nemesi szabadság) közötti kil-

⁵³⁹ Stanisław Hieronim Konarski 1700-ban született Żareczyńen, egy jómódú sandomierzi köznemesi család sarjaként. A piaristáknál tanult, 1715-ben belépett a rendbe. 1719–1725 között a rendben tanított, majd nagybátyja anyagi támogatásával a római Collegium Nazarenumban folytatta tanulmányait. 1729–1730-ban Párizsban, majd német egyetemeken is tanult. A lengyel örökösödési háborúban Leszczyńskit támogatta. 1736 után a piarista rend iskoláiban tanított. 1741-ben a lengyel rendtartomány vezetője lett, ekkor alapította a Collegium Nobiliumot. Rendszeresen járt Rómába, ahol az ún. árkádiai akadémia tagja lett. 1747-ben felkereste a Leszczyński alapította Lunéville-i katonai akadémiát, járt Versailles-ban is. Kezdetben J. K. Iłkiewicz, később a Familia híve lett. 1765-ben Stanisław August király kitüntette. A bari konföderáció idején rejtőzködni kellett a Bronickiak białystoki uradalmaiban. 1770-ben magára vona a pápai aoncius haragját, aki antiklerikalizmussal vádolta. Később azonban felmentették. 1773-ban halt meg Varsóban. Nowy Korbut. *Bibliografia literatury polskiej. Oświecenie (A lengyel úvilágosság bibliográfiája. Felvilágosodás)*. 5. k. PWN, Warszawa, 1967, p. 141–142.

⁵⁴⁰ Jerzy Kluczewski–Lidia Müllerová–Jan Skarbek, i. m. p. 125–126.

⁵⁴¹ Jasienica, i. m. p. 229.

delem az államot gyengíti. Leszczyński műve a dolgok lényegére tapintott rá, ezzel magyarázható, hogy amikor Lengyelország függetlensége valóban komoly veszélybe került, egymás után három kiadása is napvilágot látott.⁵⁴²

A népszerűség növelésének, az állam gazdasági beavatkozásának, a kameralista politika bevezetésének szükségességét hangoztatta Stefan Garczyński poznańi vajda is. 1751-ben megjelentetett, *A Köztársaság anatómiája* c. művében.⁵⁴³ A lengyel államot ért bírálatokat összegzését azonban megint a felvilágosodás első nagy személyisége, a piarista Stanisław Konarski végezte el *A tanácsadás eredményes módjáról, avagy a szajm közönséges formájának fenntartásáról* (*O skutecznym rad sposobie alfo o utrzymywaniu ordynaryjnych sejmów*) című, élénk visszhangot kiváltó művében. Konarski roskadozó öreg házhoz hasonlította Lengyelországot, amelyet teljesen fel kell újítani. Tudomásul kell azonban venni – írta –, hogy egyes részek már annyira tönkrementek, hogy többé javíthatatlanok. A Köztársaság megmentését a szajm reformjával kell kezdeni, állította. Írására heves felháborodás volt a válasz.⁵⁴⁴

A felvilágosodás recepciója, a változások igénye, illetve ellenzése fokozta az ország politikai megosztottságát. Az északi háború óta a hatalmi koncentráció révén két fő csoportosulás alakult ki, az egyiknek az élén a Czartorysziak álltak, az ellenfeleik pedig a Potockiak vezették. A „Familia” alapítója Kazimierz Czartoryski a Jagiellóktól származó, elszegényedett litván fejedelmi családban született, aki a törvények szerint viselhette a hercegi címet is. 1693-ban elvette Izabella Morstint, Andrzej Morstin kancellár és Catherine Gordon, Huntley vicomtessének leányát. Az ifjú arn nemcsak az ariánussá vált dúsgazdag német polgárcsalád vagyonát hozta a házasságba, de a szűkebb rokonságot, s az európai arisztokráciához fűződő kapcsolatokat is. A varsói Czartoryski szalon, ahol a kortársak legnagyobb megbotránkozására csak franciául beszéltek, szolgált a „familia” főhadiszállásul. Izabella asszony fiai, August Aleksander és Fryderyk Michael itt találkozott a lengyelországi nemesi effittel. Befolyásuk különösen attól kezdve nőtt meg, hogy August Aleksander kijevei vajdának sikerült feleségül vennie Maria Zofia Denhoffot, s e házassággal megszereznie a dúsgazdag Sieniawski család birtokait is. Herman Karol Kayserling orosz követ szerint a világot járt, jó nevelést kapott Czartoryski fiúk uradalmait a külföldiek messziről felismerték az utak és települések állapotáról, a tájékoztató feliratokról: a „Czartoryski köztársaságokban” rend uralkodott.⁵⁴⁵ Ezt a rendet akarta az egész országra kiterjeszteni a „Familia” orosz segítséggel. Meggyőződésük volt, hogy a Köztársaság számára a legnagyobb veszélyt Poroszország jelenti.

⁵⁴² Ryszard W. Wołoszyński, *Pokolenia oświeconych (Felvilágosodott nemzedék)*. Szkica z dziejów kultury polskiej XVIII. w. Wiedza Powszechna, Warszawa, 1967, p. 60–67. A két Zaluski fivér (Andrzej Stanisław, a Korona nagykancellárja és Józef Jędrzej, kijevei püspök), Voltaire híveinek számított. 1747-ben nyilvános könyvtárat alapítottak Krukkóban, amely az akkori Európa legnagyobb könyvtárai közé tartozott 300 000 kötetével és 10 000 kézirattal.

⁵⁴³ Topolski, i. m. p. 177.

⁵⁴⁴ Wołoszyński, i. m. p. 71–72.

⁵⁴⁵ Jasienica, i. m. p. 283.

A másik csoportosulás, az ún. republikánus pártot vezető, hatalmas ukrainai birtokokkal rendelkező Potockiak elsősorban a konzervatív nemességre támaszkodtak. Ellenkeztek minden reformot, a királyság eltörlését, Lengyelországnak a Német-római Birodalomhoz hasonló átalakítását szerették volna elérni mindenekelőtt porosz segítséggel. A két csoport rivalizálása a szejm tevékenységének megbénításához vezetett. Amikor az osztrák örökösödési háború alatt felmerült a katonai reform kérdése, s ehhez meg lehetett volna nyerni mind Ausztria, mind Oroszország támogatását, a Potocki-család a liberum veto alkalmazásával megghiúsította a megegyezést. Később azonban a Czartoryski-család is az obstrukció eszközét alkalmazta III. Ágosttal szemben, mivel az uralkodóval vitába keveredtek bizonyos litvániai birtokok hovatartozását illetően. A „Familiának” csak egy – jelentéktelen – tagja volt, aki 1738 és 1748 között minden egyes szajmen határozottan követelte a pénzügyi és katonai reformok végrehajtását: az idősebb Stanisław Poniatowski.

Szajmszó Ágost király apja egy lublini vajdaságban élő, katolizált ariánus kiscsere-i családból származott, amely a Sapiehák támogatását élvezte. Rövid krakkói tanulmányok után Stanisław Poniatowski 13 évesen már részt vett Sapieha mellett Bécs osztrómában, majd két évvel később a magyarországi hadjáratban is. Huszonöt évesen vett feleséggel egy idős, jómódú Ogiński özvegyet, akitől több gyermeke is született. Az északi háború alatt Stanisław Leszczyński hívei közé tartozott. XII. Károlyt elkísérte Ukrajnába, ahol két esetben is megmentette az életét. A poltavai vereség után vele tartott a törökországi Benderbe is, a svéd uralkodó egyszer diplomáciai tárgyalásokra Konstantinápolyba is elküldte. Leszczyńskit trónfosztása után XII. Károly kérésére Poniatowski kísértte el Zweibrückenbe. Innen Párizsba ment, ahol diplomáciai tárgyalásokat folytatott a svéd–francia szövetség felújításáról. A „szép lengyel” a francia szalonok és a nők bálványa lett. Levelezett Voltaire-rel, akinek információkat adott XII. Károlyról írott művéhez. 1719-ben tért vissza Lengyelországba, ahol sikerült meghódítania a Czartoryski fivérek hűgának, a nála éppen 20 évvel fiatalabb Konstancjának a szívét. Anyja és fivérei nem örültek a főlég titokban megtartott frigynek, amely a fennmaradt levelezések szerint egyébként nagyon boldog volt, és bővelkedett gyermekáldásban. A párizsi szalonokban körülrajongott Stanisław Poniatowski viszont nehezen viselte a másodhegedűs szerepét a „Familiában”, ezért visszavonult a politikától, gyermekeiben keresve vigasztalást, akiknek nevelésére nagy figyelmet fordított. A szajmek ülésén viszont rendületlenül követelte a szükséges reformok végrehajtását.⁵⁴⁶ Programját 1744-ben *Egy földhirtokos levele más vajdaságban élő barátjához* c. írásában is kifejtette. A pénzügyek rendbetételét, merkantilista gazdaságpolitika bevezetését, ti. az export vámkedvezményekkel történő ösztönzését, külföldi mesterek behívását sürgette. Hangsúlyozta, hogy a nemességnek le kell mondania vámmmentességéről, hogy 60 000 fős, korszerűen felszerelt, modern állandó hadsereget lehessen kiállítani. Poniatowski egyúttal felvetette a szajm reformjának és a liberum veto eltörlésének

⁵⁴⁶ Fabre, i. m. p. 130–132. A világi Stanisław Poniatowskét Mme Genfith is kegyelmeibe fogadta. Az öreg volta ariánus – feleségével ellentétben – nem nagyon ütközött meg azon a híren, hogy űu szerelmi viszonyba keveredett az orosz trónörökös feleségével. Katalin még levelezett is vele.

szükségeaségét is.⁵⁴⁷ Külpolitikai szempontból senki sem látta nála világosabban, hogy Lengyelország függetlenségét elsősorban Poroszország veszélyezteti. Diplomáciai kapcsolatait is felhasználta, hogy II. Frigyes ellen hangolja a külföldi királyi udvarokat. II. Frigyes egy levelében meg is jegyezte, hogy Lengyelországban a poroszellenesség legádázabb képviselője az idősebb Stanisław Poniatowski.⁵⁴⁸

A reformok elbuktak az 1740-es években, amikor a szomszédos hatalmak még támogatták volna a Köztársaság megerősödését, mert a lengyel nemesség továbbra is az arany szabadság megőrzésében látta a függetlenség megvédésének garanciáját. Az ő felfogásukat fejezte ki Benedykt Chmielowski 1745–1756 között publikált négykötetes enciklopédiájában, amely az *Új Athén avagy az összes tudományok akadémiaja, tele szócikkkel* címet viselte. A szerző művében kifejti, hogy „a lengyel korona felbecsülhetetlen értékű gyémántja az arany szabadság”, amelyet a nem katolikusok fenyegetnek leginkább. „Két dolog okvetlenül szükséges Lengyelországban és Litvániában, a zsidók és az eretnekek, vagy más néven disszidensek, kiűzése vagy szigorú törvények melletti megtűrése: mert ők a lengyel romlás fő forrásai.” A lengyeleknek a szabadsághoz való mérhetetlen ragaszkodásával kapcsolatban megállapítja, hogy „nekünk lengyeleknek az egyedüli hibánk a túlzott szabadság és féltelenség, mivel nem tűrjük az önkényt, nem tudunk olyan szabadságban élni, ahol a túlzott szabadság miatt megszűnik a szabadság (...) A szabadság legfőbb védelmezője a szent katolikus vallás.”⁵⁴⁹

A fenti idézet már jelzi, hogy az Ágostok uralkodása alatt milyen irányból gyülekeztek az újabb fenyegető féltelgek a Rzeczpospolita egyébként is borús egén: megjelent s egyre nagyobb jelentőségre tett szert a vallási kérdés. Lengyelország jövője szempontjából a nem katolikusok, mindenekelőtt a protestánsok és a görög keletiek hátrányos helyzete kardinális jelentőségre tett szert. A más vallásúak (disszidenseknek hívták őket) között számszerűleg az ortodox keresztények voltak többségben. Az andruszowoi béke óta a pravoszláv lakosság a konstantinápolyi pátriárka helyett a kijevi metropolita fennhatósága alá tartozott. Kijev azonban az orosz–lengyel háborút követően cári fennhatóság alá került. Az orosz uralkodók sokáig mégsem avatkoztak be a görög keleti egyház ügyébe. A fordulat ebben a vonatkozásban I. Péter uralkodása alatt következett be, aki kezdettől fogva igyekezett ellenőrzése alatt tartani a pravoszláv egyházat, de egyúttal nagyobb figyelmet szentelt a határokon túl élő ortodox vallású lakosság helyzetének is, amely fölött védnökséget gyakorolt a grzymuntowski egyezmény szellemében. Amikor az északi háború hadműveletei miatt Lengyelországban járt, érezte is haragját az „igaz hittől” elpártolt unitus vallásúakkal szemben. A XVIII. században egyre nagyobb lendülettel folyó lengyelországi görög katolikus hittérítés ellen a pravoszláv egyház papjai több esetben tiltakoztak, meghallgatásra azonban nem nagyon találtak. A cári udvarnak nem tűződött tényleges érdeke ahhoz, hogy az ortodox vallásúak sorsa jobbra forduljon a szomszédos államban, ahová eddig

⁵⁴⁷ Gierowski, *Historia Polski 1505–1764*, p. 276.

⁵⁴⁸ Fabre, i. m. p. 132.

⁵⁴⁹ *Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna na rósne zytny*. Woloszyński, i. m. p. 45–46.

is éppen elég orosz jobbágy szökött át. Nagyobb problémát jelentett a kisebb lélekszámú, de sokkal öntudatosabb, Svédország és Poroszország támogatását maga mögött tudó protestánsok helyzete. Az Ágostok uralkodása alatt – mint említettük – megnőtt a betelepülő külföldi nemesek, vállalkozók, iparosok száma, akik nehezen akartak beférődni abba, hogy nem építhetnek templomokat, nem tarthassák fenn iskolákat, s ki vannak rekesztve az állami hivatalokból. A nem katolikusokkal szembeni fokozódó intolerancia megnyilvánulásának egyik jelét láthatjuk a Korona Törvényszékének 1715-ben hozott ítéletében, amely Zygmunt Unruka evangélikus nemeset nyelvének kitépésére, jobb kezének levágására és megégetésre ítélte. A vádlottnak szerencsére sikerült külföldre menekülnie, nem sokkal később azonban tragikus összeütközésre került sor a toruńi evangélikusok és katolikusok között. 1724-ben zavargás tört ki a városban, amelynek résztvevői lerombolták a helyi jezsuita kollégiumot. A megtorlás nem maradt el. Tíz polgárt, köztük a városbíró, halálra ítélte az Asesoría, amelyhez – mint tudjuk – a német jogú városoknak az egyháziakkal folytatott perrei tartoztak. A felháborodás hulláma söpört végig Európán. A toruńiak röpiratokban tájékoztatták a protestáns országokat a „vérfürdőről” s elviselhetetlen helyzetükről, segítséget kérve hitsorsosaiaktól. Poroszország, Anglia, Hollandia, Svédország sorban interveniált az ítéletek ellen, de hiába. II. Ágost hagyta, hogy a vádlottakat kivégezzék, mert a nemzetközi felháborodással nyomást akart gyakorolni a szejmre. Számításai nem váltak be, a „toruńi vérfürdő” viszont komoly szerepet játszott Lengyelország nemzetközi tekintélyének további lejárásában, a lengyel nemesség förléneltségét, vallási bigottságát sugalló előítéletek elterjedésében.⁵⁵⁰

⁵⁵⁰ Gierowski, *Historia Polski 1505–1764*, i. m. p. 271.

AZ ELSŐ REFORMKÍSÉRLET ÉS AZ ELSŐ FELOSZTÁS

Az aktív oroszbarát politikai párt megszervezésének hívei, a Czartoryskiak 1763-ban II. Katalin segítségét kérték ahhoz, hogy a királyválasztást előkészítő országgyűlésen konföderációt alakíthassanak, amelynek segítségével megkezdhetik reformterveik megvalósítását. A cárnő szándékait azzal a feltétellel támogatta, hogy az új uralkodó unokaöccsük, Stanisław Poniatowski lesz. A Czartoryskiak ugyan ezt nem egészen így gondolták, Aleksander August herceg, kijevi vajda, saját magát is el tudta volna képzelni a trónon, de kész volt a kompromisszumra a tervezett reformokhoz nyújtandó orosz támogatás fejében. Kevésbé bizonyult megértőnek a többi „önjelölt”, a republikánus Branicki hetman és a litván kiskirály, Karol Radziwiłł, a „Familia” halálos ellenségei, akiket a hétéves háború befejeződése után Lengyelországban „felejtett” 30 000 fős orosz hadsereg „bírt jobb belátásra”. Ilyen előzmények után áll össze a szejm konvokacyjny, ahol Andrzej Zamojski előterjesztette a Czartoryskiak reformterveit.⁵⁵¹

A kor egyik leghíresebb lengyel jogásza – hivatkozva Konarski 1762-ben megjelent és közismert művére (*A tanácsadás eredményes módjáról*) – a törvényhozás és az állami adminisztráció megreformálását, Lengyelország és Litvánia közigazgatási rendszerének közelítését, a kollegiális ügyintézés és a döntési felelősség bevezetését az államigazgatás minden területén, továbbá a nemzeti közoktatás megteremtését sürgette.⁵⁵² Bejelentette, hogy a reformok sikere érdekében a konföderáció bizonytalan ideig fennmarad.⁵⁵³ A „Familia” ugyanakkor nem támogatta a disszidenseknek a vallásszabadság bevezetésére irányuló követelését, s ezzel Szaniszló Ágost is egyetértett. Az adott helyzetben a katolicizmus hegemoniájának eltörlése olyan heves ellenállást válthatott volna ki az ellenzékben, amely az egész reform sikerét veszélyeztette volna.⁵⁵⁴

Ilyen előzmények után választotta királlyá 1764-ben néhány ezer lengyel nemes az orosz hadsereg jelenlétében a harminckett éves Stanisław Poniatowskit, aki Szaniszló Ágost néven lépett a trónra.⁵⁵⁵ A Czartoryskiak unokaöccse ötödik gyemnekként született az id. Stanisław Poniatowski második házasságából. Ő már nem ismerte a szalonok kedvencét, a „szép lengyel”, csak az elképzeléseihez szilárdan ragaszkodó politikust,

⁵⁵¹ Józef Andrzej Gierowski, *Historia Polski 1764–1864 (Lengyelország története 1764–1864)*, Warszawa, PWN, 1988, p. 62.; Jasieñica, i. m. p. 282.

⁵⁵² *Historia państwa i prawa Polski*, T. II, p. 406.; Topulski, i. m. p. 180.

⁵⁵³ Gierowski, i. m. p. 63.

⁵⁵⁴ Uo. p. 64.

⁵⁵⁵ Topulski, i. m. p. 180–181; Korzon, i. m. t. p. 67–68., 177–216.